

**KOROK, KULTÚRÁK,
LELŐHELYEK**

2021

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

2021

Tornyai János Múzeum

TARTALOMJEGYZÉK

MIKLÓS PÉTER	
<i>Előszó</i>	5
RACZKY PÁL – FÜZESI ANDRÁS – KNUT RASSMANN – BÁNFFY ESZTER	
<i>Újkőkori települési halmok Hódmezővásárhely környékén</i>	7
SZABÓ GÉZA	
<i>Európa átalakulása a gorzai kora vaskori leletek tükrében</i>	27
BÉRES MÁRIA	
<i>Csomorkány mezőváros újabb kutatása és egy készülő monográfia</i>	45
CSÁNYI VIKTOR – SZABÓ-HUBAY ATTILA GYŐZŐ	
<i>Rövid beszámoló a Szeged és Hódmezővásárhely között épülő tram-train közúti és vasúti munkáihoz kapcsolódóan 2016 és 2020 között végzett régészeti feltárásokról</i>	61
<i>A Korok, kultúrák, lelőhelyek régészeti sorozat előadásai</i>	79

Korok, kultúrák, lelőhelyek

A Tornyai János Múzeum 2020/2021. évi régészeti előadásainak kiadványa

ISSN 2631-1747

Sorozatszerkesztő: Csányi Viktor

Grafikai tervezés, képszerkesztés, tördelés, nyomdai előkészítés: Göbolyös Mihály

Felelős kiadó: Dr. habil. Miklós Péter szakmai tanácsadó

Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ
(6800 Hódmezővásárhely, Dr. Rapcsák András út 16-18.)

Nyomdai munkák: Innovariant Nyomdaipari Kft.

Az előadássorozatot és a kiadvány megjelenését támogatta:

ELŐSZÓ

A *Korok, kultúrák, lelőhelyek* című kiadványsorozatunk harmadik kötetét tartja kezében a Tisztelt Olvasó. Az elmúlt év nehézségei, a pandémia következtében kialakult sajátos helyzet komoly kihívások elé állította a muzeális intézményeket. Ebben a környezetben egy korábbi tendencia felgyorsulásának, az online tér előretörésének lehettünk tanúi.

A 2020-ban hetedik alkalommal megrendezett sorozatunk előadásait hagyományos módon terveztük megtartani. Időközben azonban alkalmazkodnunk kellett az új kihívásokhoz. Míg 2020 novemberében Dr. Raczky Pállal és Dr. Füzesi Andrással személyesen is találkozhattunk, előadásorozatunk többi előadója már csak az online térben jelenhetett meg.

A nehézségek ellenére, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásának köszönhetően a korábbi évekhez hasonlóan idén is elkészülhetett ez a tanulmánykötet, amely túllépve az ismeretterjesztő előadások korlátain, az elhangzott eladások jegyzetekkel, színes illusztrációkkal kiegészített változatát tartalmazza.

A 2020/2021-ben megtartott előadásokkal továbbra is szűkebb környezetünk múltjának, a Dél-Alföld és Hódmezővásárhely régészeti örökségének szélesebb kontextusba helyező bemutatására vállalkoztunk.

Őszintén reménykedem abban, hogy ismeretterjesztő munkánkat a jövőben újra népes érdeklődő közönség előtt folytathatjuk!

Dr. habil. Miklós Péter
címzetes egyetemi tanár
szakmai tanácsadó

ÚJKŐKORI TELEPÜLÉSI HALMOK HÓDMEZŐVÁSÁRHELY KÖRNYÉKÉN

„Mit adhat a régészettudomány egy város közösségének? A mai közvéleményben érdekes kontraszt alakult ki ezzel a kérdéssel kapcsolatban. A népszerű mesés kincsekkel ellentétben a valós értékek ott vannak a határban, és olyan hat-hétezer éves, valóságos és igaz történeteket őriznek, melyek legalább annyira izgalmasak és fantasztikusak, mint maguk a misztikus történetek. Rézkori temetkezési halmokat, kurgánokat láthatunk az utak mentén, melyek ősi klánok vezetőinek temetkezéseit rejtik. Az Orosháza és [Hódmező] Vásárhely egykori határán fekvő Pusztaföldvár a bronzkorban Közép-Európa hatalmas földvára volt. Koravaskori, hátborzongató tömegmészárlás nyomait fedezhetjük fel olyan sírokban, ahová egész közösségek tagjait dobálták be. Egy másik helyszínen azoknak a gepida előkelőknek az udvarházára és temetkezéseire bukkanhatunk, akik a bizánci császárok testőrségét biztosították. Minden egyes ponthoz tudunk meséket és valós történeteket fűzni. Ha a határt történetekkel népesítjük be, azok idővel egy közös mitológiává állnak össze, ami a helyieket ide köti, a helyi identitást erősíti. A régészeti kutatásokkal olyan elveszett ismereteket szabadíthatunk fel, melyek közösségi erőt kovácsolnak, a kollektív gondolkodást ösztönzik, ugyanakkor össze is kötnek azokkal az emberekkel, akik több ezer évvel ezelőtt éltek ezen a tájon. Az alföldi világnak a története nem a honfoglalással kezdődik, hanem azzal az első emberrel, aki vérével, veritékével termővé tette ezt a földet. S tőle egyenes út vezet addig a parasztemberig, nagyapáinkig, dédapáinkig, akik a vásárhelyi pusztát művelték. Egy múlt századi földművelőnek, akár a mi őseinknek is, több köze van ehhez az ősi világhoz, mint gondolnánk, hisz a föld magához formál mindenkit, beszéljen az svábul, tótul, magyarul, vagy bármilyen más nyelven. Azt gondolom, hogy a történelmet a táj is írja, nemcsak az emberek. A mi feladatunk és felelősségünk, hogy olvassunk a tájból és megértsük azt.”¹

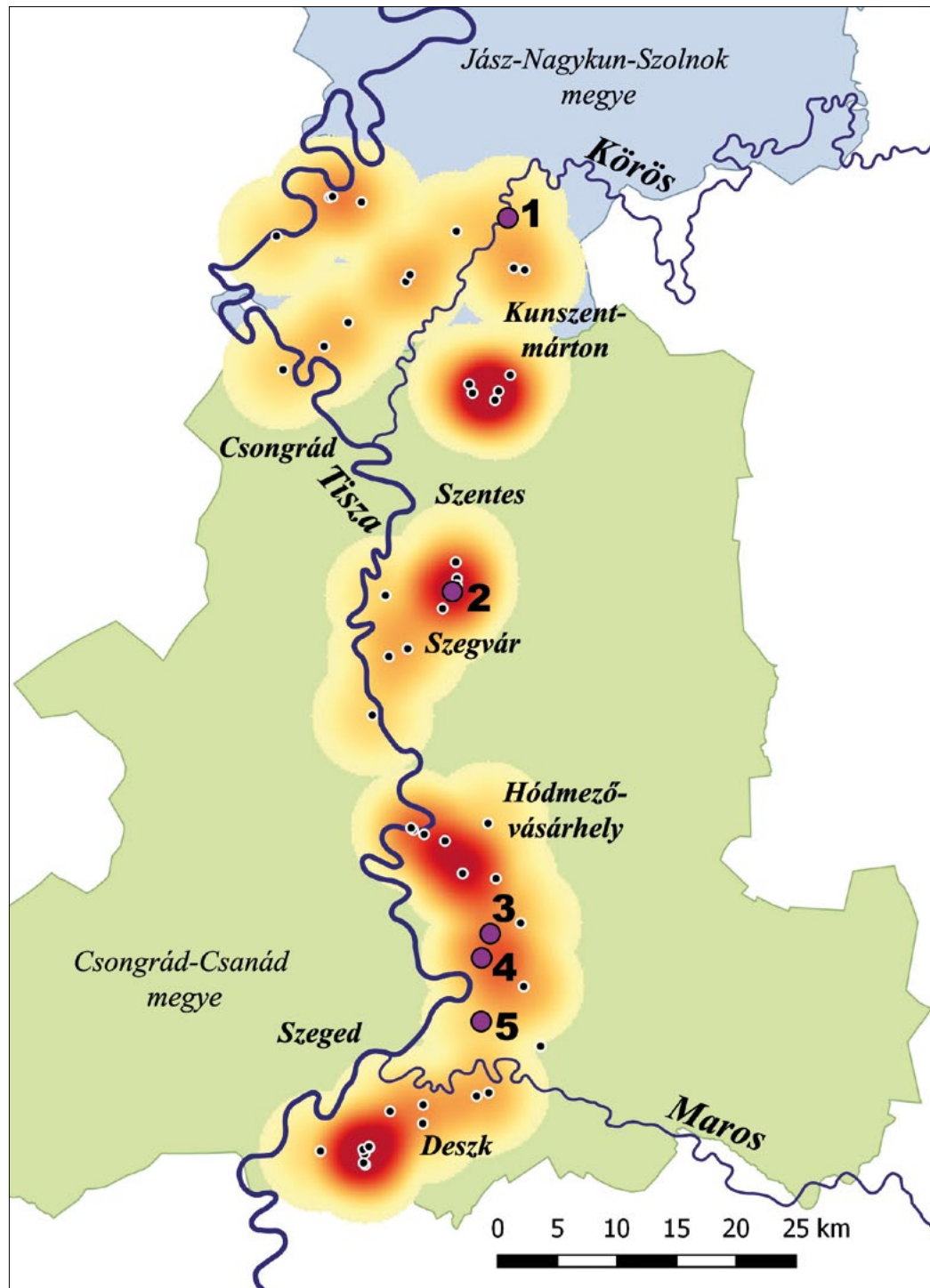
A kutatási projekt kezdetei

Hogyan lehet olvasni a tájba írt történeteket? Hogyan lehet értelmezni új technikákkal és módszerekkel egy jól ismert lelőhely történetét? V. Szabó Gábor bevezető gondolatainak szellemisége hatja át azt a tudományos kutatási projektet, mely 2018-ban indult az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének és a Deutsche Archäologische Institut Römisch-Germanische Kommissionnak (Frankfurt am Main) tudományos együttműködésében. Raczkó Pál, Bánffy Eszter és Knut Rassmann a korábbi hazai és délkelet-európai előzményekre alapozva kezdeményezték egy új, komplex kutatás elindítását. Ennek legfőbb célkitűzése a dél-alföldi késő újkőkori települési halmok² (2. kép) és településhálózat nagyobb léptékű, regionális rendszerben való vizsgálata volt, mely elsődlegesen a környezet- és társadalomrégészet szempontjai és értelmezési keretei között valósul meg.

A tervezett projekt hosszabb távon két további fázissal egészül ki (Közép- és Felső-Tisza-vidék), melynek során analitikus kapcsolatot teremtené az észak-balkáni Vinča-kultúra és a kelet-szlovákiai/kis-lengyelországi Lengyel-Stichband-Csőszhalom kulturális tömb között. E nagyobb képbe ágyazva kezdődött el 2020-ban az NKFIH támogatásával az „Újkőkori tellek és környezetük az Alsó-Tisza-vidéken Kr.e. 5000–4500 között” című projekt (K-135073), mely öt tell-településnek és közvetlen környezetének átfogó vizsgálatát célozta meg. Öcsöd-Kováshalom, Szegvár-Tűzköves, Hódmezővásárhely-Kökénydomb és Hódmezővásárhely-Gorzsa, valamint Tápé-Lebő olyan, nemzetközileg is ismert régészeti lelőhelyek, melyek tüzetes és rendszerbe illesztett értelmezésével egyelőre

¹ V. Szabó Gábor bevezető gondolatai a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban megtartott előadáson, 2020. október 28-án.

² Települési halmok=tellek.

1. kép: A Dél-Alföld újkőkor végi lelőhelyei a Tisza, Körös és Maros folyók mentén alkottak település-gócokat. A kutatási projekt helyszínei: 1: Öcsöd-Kováshalom, 2: Szegvár-Tűzköves, 3: Hódmezővásárhely-Kökénydomb, 4: Hódmezővásárhely-Gorzsa, 5: Szeged-Tápé-Lebő.

adós a magyar régészet (1. kép). A kijelölt tudományos súlypontok alapján Hódmezővásárhely térsége az egyik kiemelt területe annak a kutatásnak, mely szerves folytatását képezi az Öcsöd-kováshalmi lelőhely 1980-as években feltárt leletegyüttesének komplex feldolgozását megvalósító OTKA projektnek (K-115815).³ A 2016–2018 között zajló kutatásban a tiszazugi topográfia újkőkori településhálózatának kiértékelése is megtörtént.⁴ Vizsgálataink kiegészültek az öcsödi lelőhelyen, Knut Rassmann és munkatársai által végzett, rendkívül sikeres magnetométeres felméréssel.⁵ A feltérési eredmények, topográfiai munkák és a földalatti emlékeket láthatóvá tevő műszeres felderítés volt az a három meghatározó adatforrás, melyekből összeállt egy nagyobb volumenű projekt terve.

Tanulmányunk ezt a kezdeti fázisban lévő kutatást, és annak első régészeti eredményeit mutatja be. Alapját egy 2020 őszi, Hódmezővásárhelyen tartott ismeretterjesztő előadás képezte, melyet a város lakosainak tájékoztatása miatt különösen fontosnak tartottunk. Egy ilyen kutatási projekt nem jöhetett volna létre és jövőben sem folytatható a helyben élő közösség támogatása nélkül, ezen túlmenően a tudományos eredmények elsődleges célközönségének is azokat tekintjük, akiknek mindennapi fizikai kapcsolata van a kutatott tájjal.

Banner János és Hódmezővásárhely újkőkora

Minden történetnek a térbeli-időbeli dimenziókon túl emberi oldala is van. Mindig kellenek olyan személyek, akik tevékenységükkel, lelkesedésükkel intézményeket kapcsolnak össze, azokat mozgó-

2. kép: 1: Egy jellegzetes alföldi tell település, Berettyóújfalu-Herpály látképe a feltárt szelvényekkel. 2: A települési halom egymásra rakódott rétegei között az egykori házak legett, vörös omladékai.

³ RACZY-FÜZESI 2016; FÜZESI-RACZY 2018

⁴ RACZY-FÜZESI 2016, 15–19.

⁵ FÜZESI et al. 2020, 144–147.

síják. A 20. század első felében ilyen ember volt Banner János (3. kép), aki abban a szegedi múzeumban kezdett dolgozni 1920-tól, ahol Móra Ferenc már fantasztikus tevékenységi körrel rendelkezett. A helyzethez alkalmazkodva, Banner valahol másutt kereste a szakmai kiteljesedést. A történet szerencsésen alakult az akkori hódmezővásárhelyi polgármesternek, Endrei Bélának köszönhetően, aki maga is rendkívül lelkes gyűjtő volt. Felismerte, hogy a városnak szüksége van múltjának megismerésére, s ezt 1928-ban egy városi régészeti gyűjtemény létrehozásával látták megvalósíthatónak. Banner Jánost kérték fel, hogy a megvalósítás érdekében folytasson ásásokat Hódmezővásárhely határában. Endrei és Banner ekkor kezdődött jó viszonya végig kitartott, melynek ékes bizonyítékai a polgármesternek szóló dedikációk a Banner-tanulmányok elején.

Banner a várost és környékét egyfajta tudományos kísérleti területnek tekintette, ahol régész hallgatóival minden nyáron — jellemzően augusztusban — tanáztatást tartott. Ebből a munkából született az a gyűjtemény, ami végül is Szegeden, a Régész Tanszéken kapott helyet és főleg Szeged és Vásárhely környékének őskori leletanyagát mutatta be. Banner a tanygyűjteményhez hasonló múzeumi kollektiót akart Vásárhelyen is megvalósítani, ilyen irányú tevékenységének előzetes eredményeként született meg az 1940-ben megjelent „Hódmezővásárhely története” című kötet.⁶ A város környéki kutatások összegzéseinek egy másik fórumát teremtette meg a Szegeden megjelent Dolgozatok⁷ sorozatával, amiben évről évre beszámolt ásatairól.⁸ Banner János működésében nemcsak a szigorú szakmaisággal megírt éves beszámolók és a nagy ívű szintézisre törekvő tanulmányok voltak a meghatározók. A későbbi régész generációk felnevelésében játszott meghatározó szerepet igazi tanári egyéniséggel: a következő generációk nagy kutatói, mint például Kalicz Nándor, Makkay János, Bóna István, Kemenczei Tibor, Bándi Gábor lesték el a terepi munka fogásait és szerették meg a régészetet az ő iskolájában. Banner emberi tartása egyfajta morális mintává lett tanítványai körében, s később 1946-tól ezt a morális minőséget, mint az őskor Budapestre kinevezett professzora, a budapesti régész képzés alapjává is tette. Személye ilyen módon összekötő kapocsként működött Hódmezővásárhely, Szeged és Budapest régészeti kutatásában és oktatásában.

Banner János tanáztatásainak egyik meghatározó helyszíne volt a Kökénydomb, ahol már 1929-ben elkezdődött az intenzív munka, melyet az is elősegített, hogy Banner nyaranta a környező tanyavilágba költözött, ahol Kapocsi Mihály tanyája, a „Hotel Kökénydomb” vált egyik kedves tartózkodási helyévé. Naplójában a kezdetektől 1946-ig nyomon követhető nemcsak a kutatások alakulása, hanem a tanyai élet is. 1938-ban Vere Gordon Childe, az akkor már világhíres ausztrál származású professzor itt, a pusztán látogatta meg azért, hogy megnézzze a város környéki ásatok eredményeit, s egy hétfő alatt megtapasztalja a helyi bor erejét is. Miért volt érdekes számára Kökénydomb?

Banner szorosan egymás mellé épített, égett házakat talált, körülöttük elhelyezkedő sírokkal. Az égett házak különlegessége a gazdag leletanyag mellett az volt, hogy azok egymás fölötti rétegekben kerültek elő (4. kép). A hosszú idő alatt egymásra rakódott rétegekből egy valóságos lakódomb alakult ki, melyhez hasonlókat egész Délkelet-Európában ismertek abban az időben. A geológiai sztratigráfiához hasonló rétegsor a régészeti módszertan alapvető kiinduló pontja volt. Feltételezték, hogy az alsó réteg idősebb, mint ami felet-

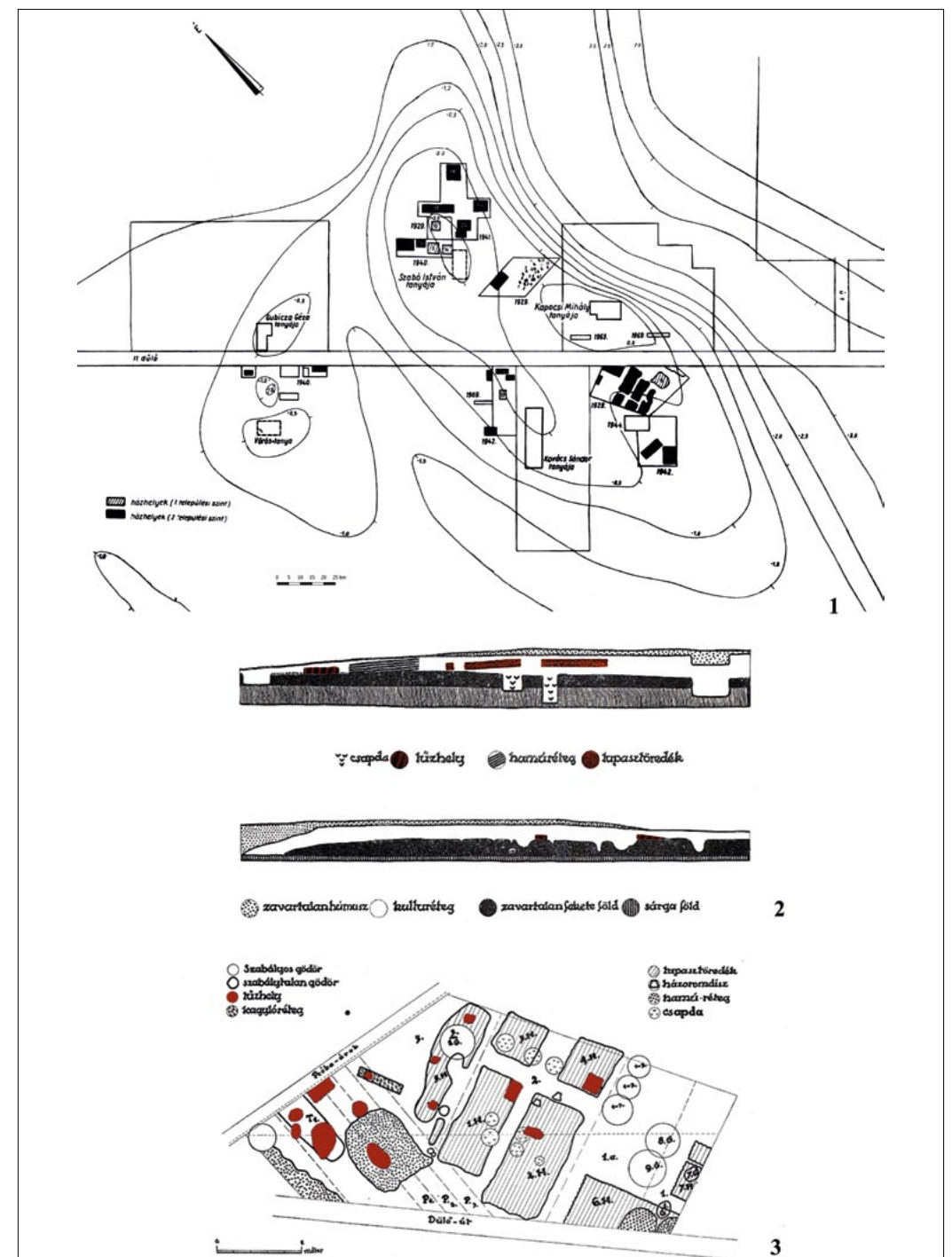

3. kép: Banner János (1888–1971).

⁶ BANNER 1940a

⁷ Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből.

⁸ BANNER 1929; 1930; 1932; 1933a–c; 1935; BANNER–BÁLINT 1935; BANNER 1937; 1938; 1940b; 1942

4. kép: Hódmezővásárhely-Kökénydomb késő újköri lelőhely feltárási eredményei. 1: Banner János és Korek József szelvényei. 2: A lelőhely rétegsora a házak omladékaival és a tűzhelyek maradványaival. 3: Az egyik feltárási szelvény felszínrajza, egymás mellett álló házak tapasztott padlóján tűzhelyekkel és kemencékkel (KOREK 1973 alapján).

te van, s ez alapján az axióma alapján alkották meg az első időrendi kereteket és rekonstruálták az anyagi kultúra időbeli átalakulását.⁹ A Kökénydombon feltárt anyagi kultúra meghatározó elemei voltak azok a különféle háztartási edények, melyek különleges és gazdag díszítése unikumnak számított Magyarország területén (5. kép). Nem véletlen, hogy Vere Gordon Childe több nagy összefoglalásába is bekerült a lelőhely és Vásárhely környéke.¹⁰ Azt, hogy az anyagi kultúrának micsoda gazdagságát szolgáltatta Kökénydomb, látványosan szemlélteti Banner egyik naplóbejegyzése, miszerint az egyik tanyánál 12 m hosszú utat raktak ki élére állított cserepekkel. És még most is telítve van a föld kerámiával, égett paticcsal.

Az impozáns leletek közül legismertebb a két nő alakú edény, az úgynevezett I. és II. Vénusz. Ezek 1943–44-ben kerültek elő,¹¹ s a testük felületét különleges, fonatolást imitáló bekarcolt minta (meander-minta) díszíti. Az ülő nőket ábrázoló edényeken a viselet részleteinek ábrázolására külön figyelmet fordítottak (5. kép). A szintén különleges kökénydombi oltár, amely egy nagyméretű, lapos, háromszög alakú agyagtárgy, mintázata olyan szövetet alkot, mely az értelmezés további szintjeit nyitja meg (6. kép). A felfedezhető szimmetria (a jobb oldali mintasor jobbra, a bal oldali balra hajlik) összhangban van a temetkezések rituális szabályaival, melyek ebben az időszakban rögzültek: a férfiakat mindig jobb-, a nőket bal-oldalra fektették.¹² A házak környékén előkerülő sírokra ez a szigorú kánon vonatkozott. A feltárt leletek alapján Kökénydomb, mint az alföldi tiszai kultúra egyik kulcs lelőhelye vált ismertté.

Bannerre nagy hatást gyakoroltak a tanyasi világban szerzett élmények. A régészeti néprajz első magyarországi művelőjeként a feltárt jelenségeket mindjárt interpretálta is. Az épületek rekonstrukciója során kamatoztatta tapasztalatait. Mivel az ásatáson nem talált cölöphelyeket, úgy gondolta, hogy ezek a házak négyszögletes alaprajzú, földre támasztott tetőszerkezetű, de függőleges falak nélküli, csőszkunyhó szerű építmények voltak (7. kép).¹³ Rekonstrukcióját, mely egészen 1980-ig megingathatatlanul élt a hazai kutatásban,¹⁴ meg is építette Kökénydombon. A fizikai bizonyíték ilyen módon való vizualizálása csak tovább növelte elképzeléseinek szakmai hitelét.

Átalakult tudományos környezet

Vere Gordon Childe 1929-ben egy kiterjedt Duna-menti kulturális egység (Danubian Culture) keretei között összegezte azokat az újkőkori régészeti eredményeket, melyeket számos ország kutatói értek addigra el.¹⁵ A 9,3 m magas rétegsorral rendelkező, Miloje Vasić által feltárt szerbiai Vinča települési halma a régióban az abszolút viszonyítási pont szerepét szerezte meg, ugyanakkor a hazai kutatásnak is több helyszínt sikerült feltűznie ekkor a nemzetközi térképre. Banner hódmezővásárhelyi lelőhelyei mellett ilyenek voltak Móra Ferenc Csóka-Kremenyákon, valamint Zoltay Lajos és Tompa Ferenc Berettyóújfalu-Herpályon végzett feltárásai.

Childe a tellek rétegsora alapján kidolgozott kronológiai rendszerében a délkelet-európai régiót összekötötte a Közép-Kelettel. Alapvető feltevése az volt, hogy szoros kapcsolat van a vinçai tell és Trója városának korai rétegsora között, amelyet 1871-ben Heinrich Schliemann kezdett el egyre módszeresebben kutatni. Később erre a vélelmezett kulturális összefüggésre építették fel az európai ősrégészeti kronológiai rendszerét is. A második világháborút követően ebben a szellemiségben vált Délkelet-Európa egy-egy ikonikus telljének rétegsora, mint például Otzaki Magoula, Karanovo és Vinča nagyobb régiók neolitikus fejlődésének mércéjévé. Ezzel nemcsak az időbeliség határozottan

⁹ KALICZ–RACZKY 1987

¹⁰ CHILDE 1949

¹¹ RACZKY 2015a, 135–136. kép

¹² RACZKY–FÜZESI 2018, 152–153., Fig. 9.

¹³ BANNER 1929, 3. kép

¹⁴ CSALOG 1958; KALICZ 1970

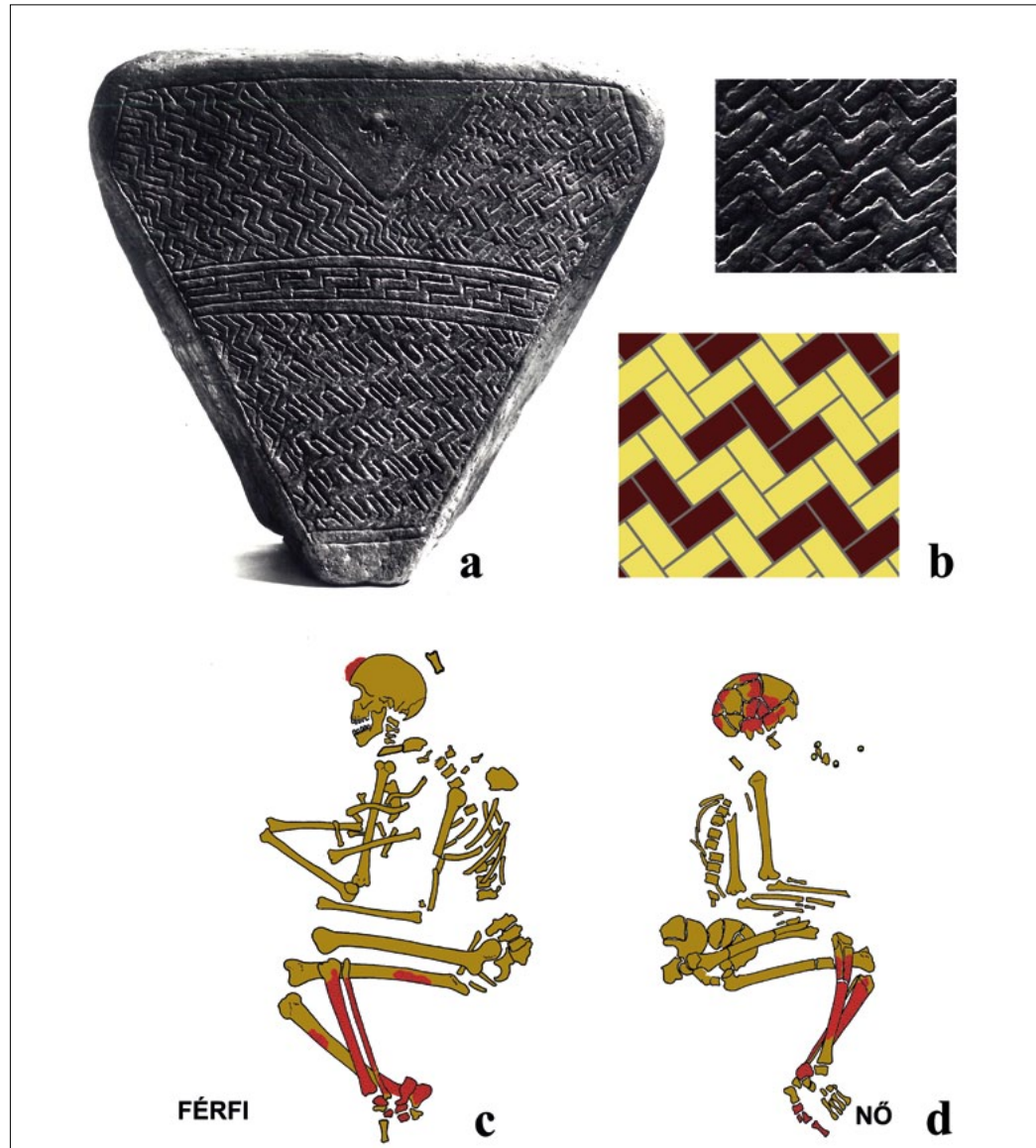
¹⁵ CHILDE 1929

5. kép: A tiszai kultúra jellegzetes kerámiái Hódmezővásárhely-Kökénydombról. 1–2: az I. és II. kökénydombi Vénusz (antropomorf edények). 3: Az I. Vénusz kiterített, női ruhát imitáló díszítése. 4: A tiszai kultúra jellegzetes díszítéseinek, az úgynevezett textil-minták néhány típusa (CSALOG 1941 alapján).

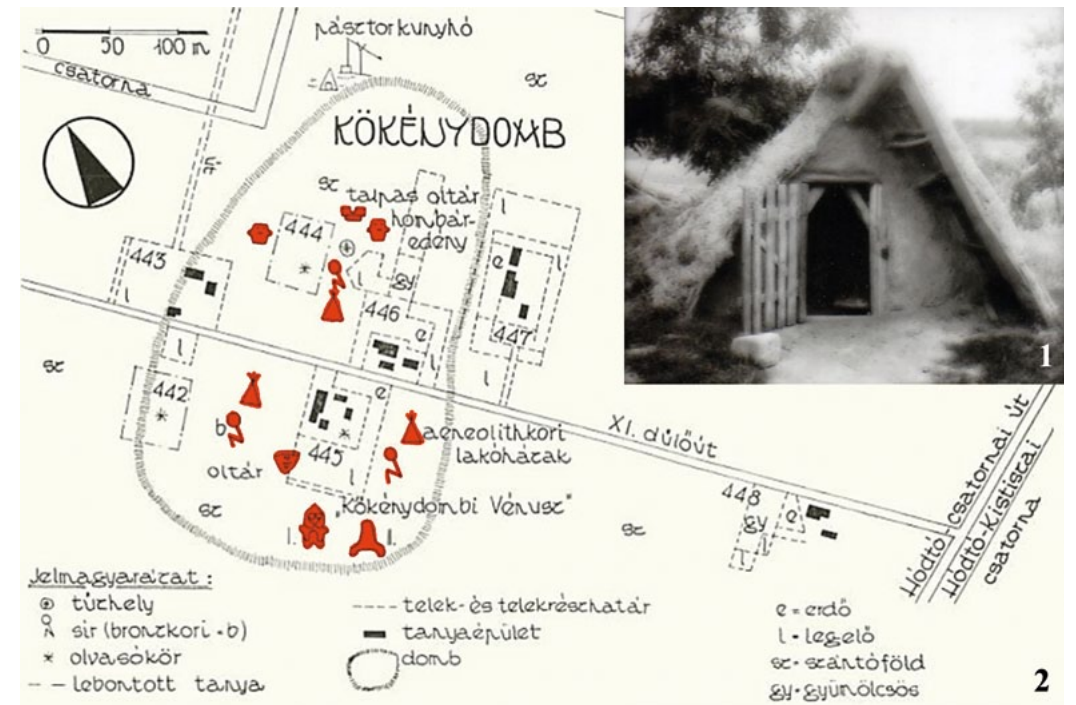
egy fejlődési mintát követő, diakronikus szemléletét rögzítették, hanem magukat a halmokat az egykori mindennapi és rituális élet reprezentatív, sőt kizárólagos helyszíneiként tüntették fel.¹⁶

A hazai tudományos életben a nagy elődöket tell-kutatók generációi követték, Korek József, Bóna István, Trogmayer Ottó, Kalicz Nándor, Makkay János, Stanczik Ilona, Hegedűs Katalin, Máthé Márta, akik a különböző lakódombokba rendkívül kicsi, 4x4 vagy 5x5 m-es szelvényeket nyitottak, az akkori pénzügyi lehetőségeknek megfelelően. Szerencsésnek számított az a régész,

6. kép: A kökénydombi oltár (a) karcolt díszítése a szövés-fonás mintázatát utánozza (b). A jobb- és baloldalra dőlő mintaelemek a jobb- és baloldalra fektetett férfi (c) és női (d) temetkezések szabályainak analógiái (RACZKY-FÜZESI 2018 alapján).

¹⁶ RACZKY 2015b

7. kép: 1: A Hódmezővásárhely-Kökénydombon feltárt épületek rekonstrukciója, amelyet Banner János készített. 2: A Kökénydomb tanyavilága és az itt előkerült, ismertebb régészeti leletek (SZENTI 1979 alapján).

aki egy teljes épületet fel tudott tární, mint például Horváth Ferenc Hódmezővásárhely-Gorzán.¹⁷ Az 1970-es és 1980-as években a magyarországi neolitikus tellek kutatói helyi léptékben szintén a sztratigráfiai vizsgálatokat tekintették a fő irányynak. Ebben a szellemben készült nemzetközi kiállítás és összegző tanulmánykötet-katalógus 1990-ben, amelynek szervezője a Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main intézménye volt.¹⁸ A neolitikus tell-kultúrák alföldi „világát” akkor Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor és Berettyóújfalu-Herpály lelőhelyein végzett kutatások alapján kívánták bemutatni és egységes történeti képből láttatni.¹⁹ Ezzel a vállalkozással a rendszerváltás idején először sikerült a hazai szakmai közösségnek kilépni a „Vasfüggöny” mögül a nemzetközi közvélemény elé.

A magyarországi kutatás fejlődésével párhuzamosan a nemzetközi szemlélet is megváltozott. A merőben új, abszolút időmérési módszeren alapuló „Radiokarbon-Forradalom” nyomán kiderült, hogy az addig egykorúnak vélt jelenségek közül a délkelet-európai újkőkori hagyatéka idősebb a feltételezettnél. A tellek Trója kezdeténél jóval korábban, már a letelepült életmóddal egy időben megjelentek a Balkánon.²⁰ Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a hosszú ideig lakott települések mellett, azok körül léteztek kisebb, rövid életű tanyaszerű települések is.²¹ Az ősrégészet egészen addig úgy vélte, hogy a tellek a mindennapi élet teljes színterét képviselik, a gazdaság, feldolgozó tevékenység stb. mind-mind a telteken zajlott. Magyarországon először a Polgár-Csőszhalom tellje

¹⁷ HORVÁTH 1987

¹⁸ KALICZ-RACZKY 1987; MEIER-ARENDRT 1990

¹⁹ KALICZ-RACZKY 1990

²⁰ RENFREW 2001

²¹ GYUCHA et al. 2009

mellett feltárt hatalmas külső település világított rá a problémára.²² A telteken feltárt leletegyüttesek nem a hétköznapra, hanem éppen az ünnepnapokra vonatkozó közösségi tevékenységek környezetét jelentették. A bizonyos időnként helyet változtató közösségek számára a tellek egyfajta referencia pontot, vizuális és egyben rituális centrumot jelentettek. Az ember a saját maga által létrehozott szimbolikus dolgokkal teremtett maga körül valóságos és metaforikus tájékozódási pontokat. A tudatos, több évszázadig tartó tevékenység révén létrehozott és fejlesztett monumentális referencia-pontok ehhez nagyon hasonló példáját képviselik a középkori templomok.

A délkelet-európai telkekkel egy időben a Kárpát-medence nyugati felén és Közép-Európában egy másik architektúra jelent meg, a körárok.²³ A nagy energiabefektetéssel, kiterjedt földmunkákkal és faszerkezetek építésével együtt járó jelenség az újkőkori monumentális építészet egyik meghatározó kifejezési formája, s egyben a helyi közösségek szociális terének fókuszpontja volt. Ezeket az építményeket a telkekhez képest viszonylag rövid idő alatt létrehozták, használatuk ideje alatt azonban rendszeres karbantartást igényeltek. E két, egymástól megjelenésében és a létrehozás-működtetés körülményeiben is különböző jelenséget (a telket és rondellákat) a régészettudomány a „központi hely” fogalmával értelmezte hasonló funkcionális egységként. A két világ egyik különleges érintkezési pontja az a Polgár-Csőszhalom volt, ahol az ELTE Régészettudományi Intézete 1989 óta folytatott feltárásokat. Csőszhalom az a pillanatnyilag ismert legészakabbi neolitikus tell Európában, melyet egy többszörös körárokrendszer vett körül, vagyis itt a két szimbólumrendszer, két közösségi definíció találkozott egy monumentális építményben. A tell középpontjában feltárt kitüntetett épület/épületek körül radiálisan helyezkedtek el az egyéb épületek leégett maradványai.²⁴

A Polgár-csőszhalmi lelőhelyen feltárt jelenségek nemcsak két kulturális világ találkozását, hanem kétfajta téralkotó szabály egymás melletti létezését igazolták. A hétköznapok és ünnepnapok térbeli elkülönülése és a rájuk vonatkozó eltérő szabályrendszerek anyagi manifesztálódása új perspektívába helyezték a hasonló korú lelőhelyek együtteseit. A korábbi összegzések²⁵ megfeleltek az adott időben rendelkezésre álló ismerteknek és az adott korszak szellemiségének, az ezredfordulót követően azonban kétségtelenül egy új kutatástörténeti periódus vette kezdetét a késő újkőkori régészetében.

Új módszerek – új eredmények

A tudománytörténeti mérföldköveknek számító összefoglalók sajátossága, hogy egy összefüggő, mindenre kiterjedő keret képet igyekeznek nyújtani az olvasónak. Ezekkel a zárt világokkal nemcsak összefoglalások születnek, hanem esetenként dogmává merevedő nézetek is, melyek megnehezíthetik az adott kérdés újbóli felvetését. Az egyszer már megválaszolt kérdések revidálása gyakran párosul úgynevezett paradigmaváltással, ami akkor következik be, ha már túl sok olyan adat merült fel, ami ellentmond az addig elfogadott gondolati keret-rendszereknek.

A korábbi egyszerű modellt, mely a délkelet-európai tellek és a közép-európai árokrendszerek egymást kiegészítő világára épült, árnyaltabbá tették a nagyszámban felfedezett településszerkezeti eredmények. Az újfajta lelőhelyfelderítési technikáknak köszönhetően teljes településstruktúrák egész sorozata vált ismertté. Johannes Müller 2010-ben publikált, az Égeikumtól Nyugat-Európáig terjedő terület neolitikus és rézkori fejlődését felölelő településtörténeti összefoglalója, melyet több mint 40 részleteiben ismert lelőhely adataiból állított össze, már az elmúlt évtizedben elavulttá, kiegészítendővé vált (13. kép).²⁶ A felgyorsult információszerezés mögött a föld alá látó

²² RACZKY et al. 1997

²³ RACZKY-ANDERS 2012

²⁴ RACZKY et al. 1994

²⁵ BANNER 1940; KALICZ 1970; MAKAY 1982; TÁLAS-RACZKY 1987

²⁶ MÜLLER 2010

roncsolásmentes vizsgálatok, elsősorban a geofizikai felmérés technológiájának elterjedése és viszonylag széles körben való elérhetősége áll. A délkelet-európai neolitikus és rézkori tellek értelmezése szempontjából döntő jelentőségűnek mutatkoztak a német kutatási projektek nagy felületű magnetométer felméréseinek eredményei. Így elsősorban a romániai Pietrele és Újvár, továbbá a szerbiai Bordoš bizonyították egyértelműen, hogy a körárkokkal körülvett tellek mellett különböző nagyságú, egyrétegű települések találhatók.²⁷ Ebből következően az egykori élet dinamikáját a tell és a horizontális telep komplex együttese képezi le, s nem önmagában a tell.

A korábbi kisfelületű feltárásokkal szemben, az új projektek jóval több adatot gyűjtve kutatták az egykori életet, az új műszeres felderítéssel a teljes települések szerkezetét képesek voltak felderíteni. Az így rekonstruálható településszerkezet ugyan csak a horizontális alaprajzot, az egyik dimenzióját

8. kép: Geomágneses felmérés Hódmezővásárhely határában. A képen az RGK munkatársai láthatók.

²⁷ HANSEN-TODERAŞ 2012; SCHIER-DRAŞOVEAN 2004; MEDOVIĆ et al. 2014; HOFMANN et al. 2019

9. kép: 1: Egy lefűződött tiszai mederben végzett talajtani fúrás. A képen az RGK munkatársai láthatók. 2: Többretegű településen végzett rétegtani fúrás kiterített mintája.

képviselte annak az információ tömegnek, melyet egy klasszikus ásatás hosszú idő alatt és költségesen fel tudott tárni, azt a spektrumot viszont térbeli korlátok nélkül. Ugyanakkor a roncsolásmentes vizsgálatok nem, vagy csak kismértékben okoznak maradandó változást a régészeti lelőhelyeken. Módszertani korlátaikat ma már folyamatosan bővülő, rendkívül sokszínű eljárasmóddal igyekeznek kiküszöbölni.²⁸ E technikák tulajdonképpen a fizika, kémia és más természettudományok területéről érkező felfedezések régészeti alkalmazásából származnak. A megfelelően kiválasztott módszerek egymásra épülő vizsgálataival növelik az ilyen kutatások eredményességét.

A régészettudományon kívülről érkező technikai újítások egyre pontosabb és egyre szélesebb spektrumú adatgyűjtést tesznek lehetővé. Ez nemcsak a lehetséges válaszok tárházát és egy-egy kérdéskör vizsgálati aspektusait bővíti, hanem újszerű kérdésselvetéseket alapoz meg. A régészeti jelenségek felmérésére szolgáló geomágneses és talajradar vizsgálatok eredményeit (8. kép) elemélyíthetik és az idő dimenziójával, a településstruktúra átalakulásának dinamikájával egészíthetik ki a rétegtani fúrások adatait. A különféle geokémiai eljárások az egykori környezet talajtani, hidrológiai viszonyaira szolgáltatnak információt. A minimális roncsolással járó talajtani fúrások adataiból az egykori vegetáció is rekonstruálható, annak természetes és mezőgazdasággal átalakított része egyaránt (9. kép). E legalapvetőbb módszerek mellett még számos, sokszínű lehetőség található a Magyarországon is elérhető roncsolásmentes vizsgálatok között.²⁹ Ezekhez azonban megfelelő technikai eszközök és személyzet, valamint a kiértékelést végző tudományos munkatársak szükségesek. A 2020-ban indult, dél-alföldi telleket kutató projekt sikerességét az RGK csapatának technikai szakmai felkészültsége garantálja, akikkel már majdnem 3 éve több helyszínen együtt dolgozunk az Alföldön (8–9. kép). A Knut Rassmann vezetésével működő csoport nemcsak Magyarországon, hanem a környező országokban (Szlovákiában, Szerbiában, Ukrajnában) is tudott sikereket elérni.³⁰ Munkánk eredményességét az RGK műszeres felderítő csapata mellett Mesterházy Gábor, Serlegi

²⁸ STIBRÁNYI et al. 2012

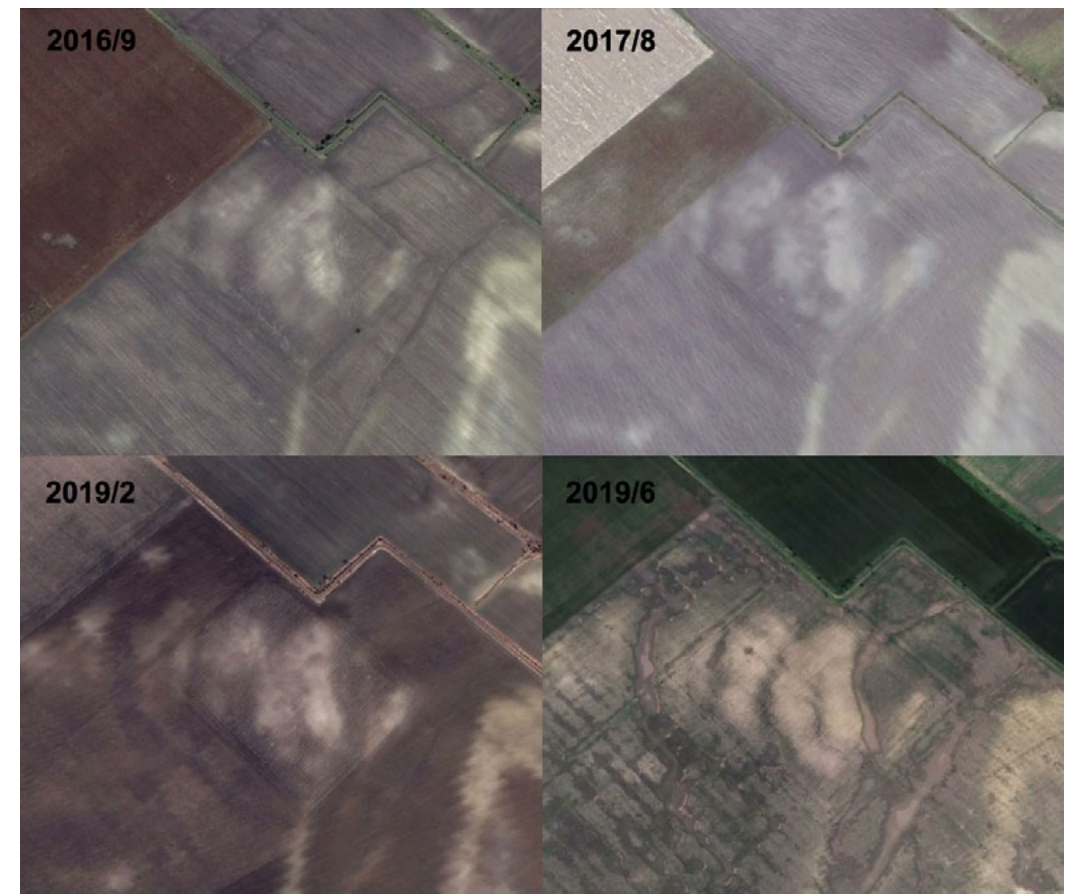
²⁹ A folyamatosan bővülő lehetőségekről lásd Stibrányi Máté blogját (<http://ccatg.hu>).

³⁰ RASSMANN et al. 2015

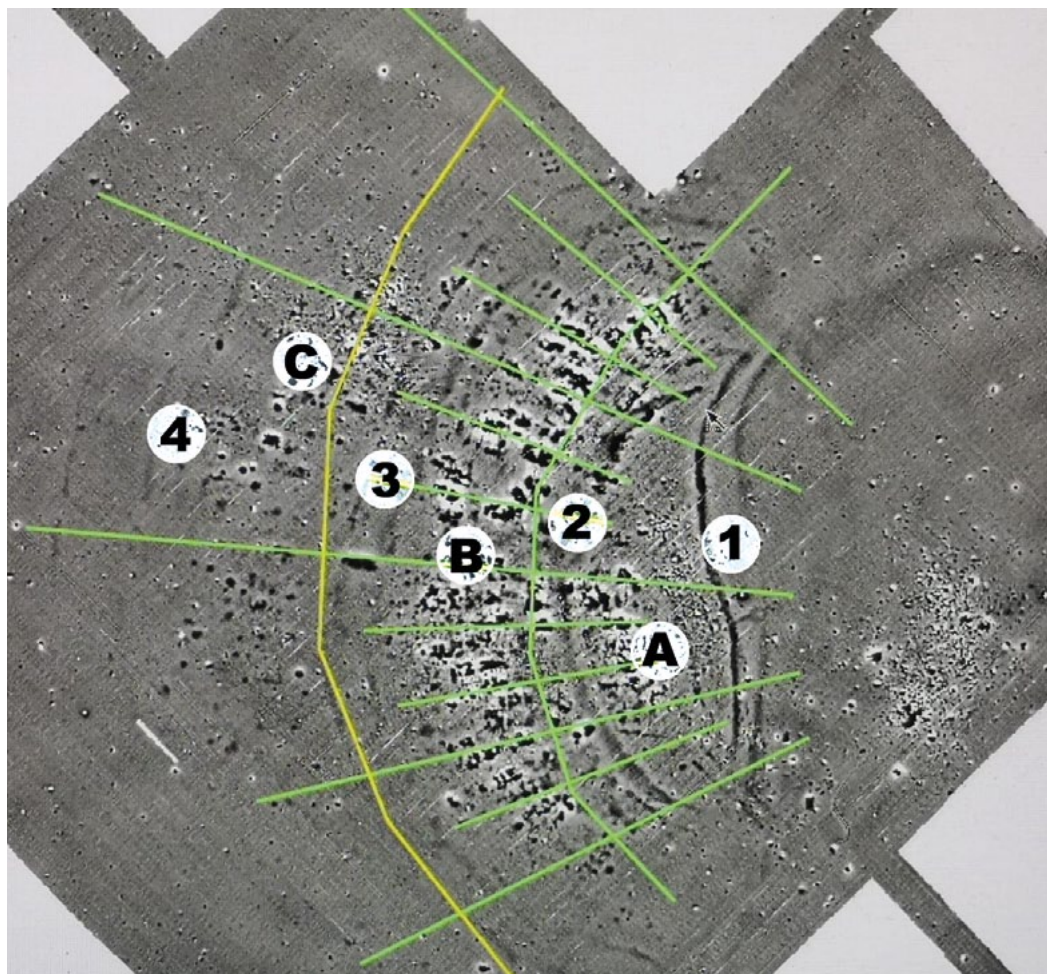
Gábor és Stibrányi Máté is segíti, ráadásul Prof. Magyarai Enikő vezetésével az ELTE Természettudományi Karának különféle szakterületeken dolgozó, környezet földrajzzal foglalkozó munkatársai, doktoranduszai és hallgatói kapcsolódnak be a kiértékelés és értelmezés fázisaiba. A nemzetközi munkacsoportok összehangolt tevékenységének köszönhetően már az eltelt rövid idő alatt is sok látványos és új ismeretre tettünk szert, melyek közül most a Kökénydombon elért eredményeket mutatjuk be röviden.

Kökénydomb, egy őskori világ az ártér közepén

Időszakosan még a mai körülmények között is nehezen megközelíthető az a természetes kiemelkedés, amelyen a kökénydombi lelőhely található. Az árvizekkel rendszeresen elöntött térség azonban az emberi megtelepedéshez szükséges természeti erőforrások sokszínű lehetőségeit kínálta a történelem korai időszakaiban. Ennek bizonyítéka, hogy még a 20. század első felében is egy élő és virágzó tanyavilág vette körül a kökénydombi lelőhelyet (7. kép). Az egymást követő régészeti korszakok közösségei a széles ártéren belül csupán néhány, biztonságos helyszínen telepedhettek meg. Így ezek a természetes védettséggel rendelkező magaslatok számos, különböző korú település maradványait

10. kép: A Hódmezővásárhely-Kökénydomb területéről különböző időpontokban készített műholdfelvételek (forrás: Google Earth). A természetes medrek és különböző árkok sötétebb, telítettebb színei az egyes időpontokban, a talaj víztartalmának megfelelően, eltérő módon mutatják az egykori település szűkebb környezetét.

11. kép: A 2019-ben készített geofizikai felmérés Hódmezővásárhely-Kökénydombon. 1–4: Kettős árkok, melyek a késő újkőkori település centrális szerkezetét meghatározták. A–C: A település egyes részei, melyekben eltérő számú téglalap alakú, leégett ház maradványa látható. (A színes vonalak a szisztematikus leletgyűjtés tervezett vonalait mutatják.)

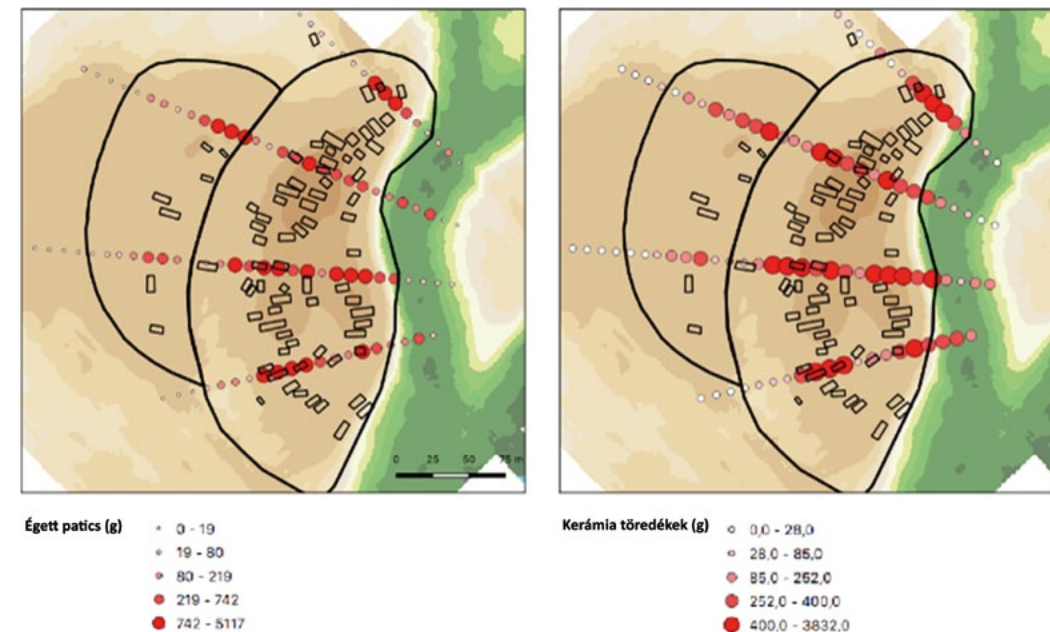
rejtik magukban az őskortól a középkorig. Az ősi világ „insuláinak” régészeti kutatását ez a fajta leletgazdagság megnehezíti, különösen a roncsolásmentes módszerek esetében.

A kökénydombi lelőhely a batidai határ egy nagy kiterjedésű, azonos művelés alatt álló parcellájában található. Ez a körülmény a műszeres felderítésnek kedvezett, ugyanakkor azt is elősegítette, hogy már a tervezés fázisában kedvező eredményeket érjünk el. Az ezredfordulót követően egyre több és jobb felbontású műholdkép érhető el a Google Earth szolgáltatásaként. A 2016/9, 2017/8, 2019/2, 2019/6 felvételeken olyan nagyméretű, íves árkok jeleit észleltük, melyek jó előjelként utaltak a közelebbi vizsgálatok sikerességére (10. kép). A geomágneses felmérést a tavaszi vetéshez előkészített, 18,5 hektár kiterjedésű területen végeztük el 2020 februárjában. A mezőgazdasági művelés — akarva-akaratlanul — roncsolja a régészeti lelőhelyeket, például a Kökénydombon az 1970-es években készült fotókon emberfej nagyságú tapasztás maradványok, paticsdarabok láthatók, vagyis ebben az időben már a leégett házak omladékának felső rétegét bolygatta a szántás, s ehhez hasonló képpel találkoztunk mi is 2020-ban.

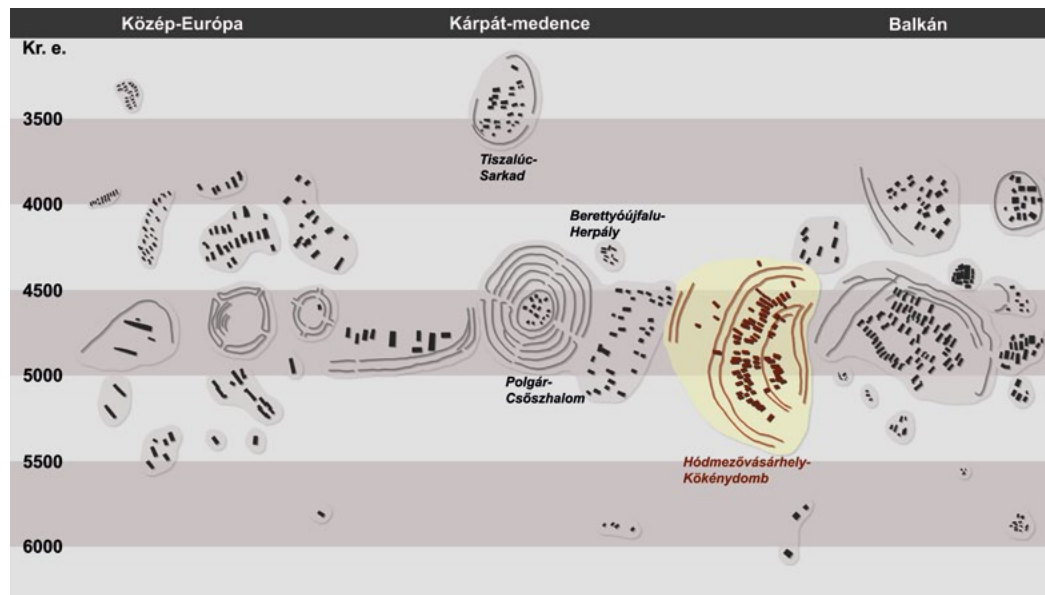
A magnetométeres felmérés, a „talajröntgen” eredménye valójában a műszer által mért mágneses kisugárzás összessége, mely adatsorban a pozitív és negatív irányú eltérések egyaránt utalnak természetes és ember által létrehozott jelenségekre (11. kép). A Kökénydomb közvetlen szomszédságában egy nagyméretű tiszai meder található. A tájban ma is érzékelhető egykori vízjárás nyugati partján kerültek elő a régészeti jelenségek. Azt, hogy az újkőkori település élete során aktív volt-e a meder, vagy már lefűződött holtág időszakosan feltöltődő szakaszaként működött, későbbi talajkutató fúrásokkal tudjuk majd igazolni. A felfedezett régészeti jelenségek között kettős árkok és leégett házak maradványai határozták meg a településszerkezet képét. A téglalap alakú épületek elrendezése félköríves és sugaras volt, az árkok nemcsak lehatárolták a települést, hanem azt három, koncentrikusan elhelyezkedő szegmensre osztották. A leégett házak méreteik és helyzetük alapján is differenciálhatók: a félköríves házsorokba nem illeszkedő és az átlagosnál nagyobb méretű épületeket is meg tudunk figyelni.

A geofizikai felmérést felszíni leletgyűjtéssel egészítettük ki az azonosított településszerkezet korának és egyidejűségének igazolására. Az észlelt sugaras elrendezés alapján az RGK munkatársai tervezték meg a szisztematikus gyűjtőmunkát, mely a rendkívül nagy mennyiségű lelet miatt lett eredményes. Négy vonalban, 10 méterenként 2 m sugarú körben gyűjtöttünk össze minden leletet (12. kép). A felszínen gyűjtött kerámia között csak késő neolitikus töredékek voltak, s ezek alapján a felszínen észlelt struktúrák bizonyosan a késő neolitikumra keltezhetők, s azon belül is a tiszai kultúra időszakára. A patics-töredékek szóródása az égett házak maradványainak egy helyben való megőrzését igazolták, e leletek rendkívül nagy mennyisége és térbeli kiterjedtsége a házégetés látványos aktusának gyakoriságára is utalt.

A házégetés rítusa egy széles, délkelet-európai kultúrkörön belül a neolitikum és rézkor időszakában közkedvelt gyakorlat volt. Az égett épületekből kirajzolódó, koncentrikus elrendezésű települések legjobb párhuzamait Románia, Ukrajna és Oroszország területén találjuk. A Cucuteni-

12. kép: A 2019-ben Hódmezővásárhely-Kökénydombon végzett szisztematikus terepbejárás eredményei: az égett házak tapasztás-maradványait jelentő patics (bal oldal) és a keltezéshez elengedhetetlen karakteres kerámia töredékek (jobb oldal) térbeli eloszlása.

13. kép: Az újkőkori és rézkori települések szerkezetének fejlődése Közép- és Délkelet-Európában (MÜLLER 2010 alapján). A Hódmezővásárhely-Kökénydombon felfedezett településszerkezet (színes kiemelés) mind méretében, mind szerkezeti jellegzetességeiben érdemben egészítette ki az összképet.

Tripolje kora rézkori kultúra lelőhelyeinek jellegzetes típusát képviselik a kökénydombihoz nagyon hasonló struktúrájú települések (például: Maydanetske, Nebelivka).³¹ Ugyanezen települések esetében visszatérő elemként tűnnek fel a méretük és helyzetük alapján különböző, központi épületek. A Kökénydombon felfedezett késő neolitikus településszerkezet kelet felé tovább bővíti azt a kapcsolati hálót, melyet a telkek és árokrendszerek alföldi megjelenése déli és nyugati irányba már megteremtett (13. kép). A helyi újkőkori világ jelenségeit így egy olyan kiszélesedő keretrendszeren belül tudjuk értelmezni, amelyhez az Alföld és Hódmezővásárhely környéke a régészeti örökség gazdagságának köszönhetően nem perifériaként, hanem újabb referenciaterületként tud kapcsolódni.

Jövöbeli régészeti tervek

Az ELTE Régészettudományi Intézet és a Römisch-Germanische Kommission 2018-ban kezdődött együttműködése öt dél-alföldi késő újkőkori tell település és közvetlen környezetének komplex és intenzív kutatásán keresztül kívánja megérteni a helyi közösségek társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyait, a természeti környezettel kialakított kapcsolatukat. A vizsgálatok jelentős része roncsolásmentes, műszeres felderítés és különféle kapcsolódó módszerek. A kijelölt kutatási irányon belül számtalan részletkérdés fogalmazódott meg, melyek megválaszolásához elengedhetetlen a korábbi, feltárásokból származó eredmények alkalmazása is. Az elérhető és rendelkezésre álló információk maximális felhasználását indokolja az is, hogy a már többször feltett kérdésekre elsősorban a lokális (természeti, szociális és kulturális) környezet összefüggéseiben belül igyekszünk választ találni. Egyfajta vezérelvként fontosnak tartjuk, hogy a hagyományos eljárásokat, illetve korábbi eredményeket újabb szintézisbe foglaljuk a megújult technika által nyújtott, multi-diszciplináris adatokkal. A múzeumban lévő leletanyagot összekapcsoljuk a feltárt területen túlnyúló, műszeres felderítéssel azonosított településrészekkel, így azok értelmezését a teljes településszerkezet ismerete-

³¹ OHLRAU 2020; CHAPMAN et al. 2015

tében végezhesük el. Ezzel a tevékenységgel nemcsak a múzeumokban és adattárakban lappangó adatok feltárásának, a régészeti kutatás vérkeringésébe való bekapcsolásának az elengedhetetlenségére akarjuk felhívni a figyelmet, hanem egyfajta örökségvédelmi szolgáltatást is szeretnénk végezni. Ez különösen aktuális a projekt egyik helyszínéeként szereplő Szegvár-Tűzkövesen, hiszen a múltban valamilyen mértékben pusztított lelőhelyek felmérése és a hozzájuk kapcsolódó információk közzététele lehet a garancia arra, hogy nemzetközileg is ismert lelőhelyeket valóban közös örökségünknek tekintsünk.

Irodalomjegyzék

- BANNER 1929 Banner János: *Adatok a neolitikus lakóház kérdéséhez. — Beiträge zur Frage des neolithischen Wohnhauses.* Dolgozatok 5 (1929) 115–131.
- BANNER 1930 Banner János: *A kökénydombi neolitikus telep. — Die neolithische Ansiedelung von Kökénydomb.* Dolgozatok 6 (1930) 49–158.
- BANNER 1932 Banner János: *A kopáncsi és kotacparti neolitikus telepek és a tiszai kultúra III. periódusa. — Die neolithische Ansiedelungen von Hódmezővásárhely-Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur.* Dolgozatok 8 (1932) 1–48.
- BANNER 1933a Banner János: *Neolitikus telep a kopáncsi Kiss-tanyában. — Neolithische Ansiedlung in der Kiss-Farm bei Kopáncs.* Dolgozatok 9 (1933) 30–43.
- BANNER 1933b Banner János: *Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. — Ausgrabung am Kotacpart bei Hódmezővásárhely.* Dolgozatok 9 (1933) 54–84.
- BANNER 1933c Banner János: *Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsaiban. — Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa von Hódmezővásárhely.* Dolgozatok 9 (1933) 251–271.
- BANNER 1935 Banner János: *Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. — Ausgrabungen zu Kotacpart bei Hódmezővásárhely.* Dolgozatok 10 (1935) 97–125.
- BANNER-BÁLINT 1935 Banner János – Bálint Alajos: *A szakálhádi őskori telep. — Die prähistorische Ansiedlung in Szakálhát.* Dolgozatok 10 (1935) 76–96.
- BANNER 1937 Banner János: *A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben. — Die Ausgrabungen des Museums von Hódmezővásárhely im Jahre 1935.* Dolgozatok 12 (1937) 50–77.
- BANNER 1938 Banner János: *A hódmezővásárhelyi városi múzeum ásatásai 1937-ben. — Die Ausgrabungen des Städtischen Museums von Hódmezővásárhely im Jahre 1937.* Dolgozatok 13 (1938) 191–200.
- BANNER 1940a Banner János: *Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. A legrégebbi időktől a bronzkor kialakulásáig.* Hódmezővásárhely, 1940.
- BANNER 1940b Banner János: *Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. — Eine neuere Ausgrabung in Hódmezővásárhely-Kökénydomb.* Dolgozatok 15 (1940) 181–182., 188.
- BANNER 1942 Banner János: *Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. — Neuere Ausgrabungen am Kökénydomb bei Hódmezővásárhely.* Dolgozatok 17 (1942) 138–143.
- CHAPMAN et al. 2015 Chapman, John – Gaydarsaka, Bisserka – Hale, Duncan: *Nebelivka: Assembly Houses, Ditches, and Social Structure.* In: Müller, Johannes – Rassmann, Knut – Videiko, Michael (eds.): *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100-3400 BCE.* Themes in Contemporary Archaeology 2. Abingdon–New York, 2015. 117–131.

- CHILDE 1929 Childe, Vere Gordon: *The Danube in Prehistory*. Oxford, 1929.
- CHILDE 1949 Childe, Vere Gordon: *The Dawn of the European civilization*. Fourth edition, enlarged and completely rewritten. London, 1948.
- CSALOG 1941 Csalog József: *A magyarországi újabb-kőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja*. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 1–17.
- CSALOG 1958 Csalog József: *Das Wohnhaus „E” von Szegvár-Tüzköves und seine Funde*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1958) 95–114.
- FÜZESI–RACZKY 2018 Füzesi, András – Raczky, Pál: *Öcsöd-Kováshalom. Potscape of a Late Neolithic site in the Tisza region*. *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 6.* (2018) 43–146.
- FÜZESI et al. 2020 Füzesi, András – Rassmann, Knut – Bánffy, Eszter – Raczky, Pál: *Human Activities on a Late Neolithic Tell-like Settlement Complex of the Hungarian Plain (Öcsöd-Kováshalom)*. In: Blanco-González, Antonio – Kienlin, Tobias L. (eds.): *Current Approaches to Tells in the Prehistoric Old World*. Oxford–Philadelphia, 2020. 139–161.
- GYUCHA et al. 2009 Gyucha, Attila – Parkinson, William A. – Yerkes, Richard W.: *A multiscale approach to settlement pattern analysis: The transition from the Late Neolithic to the Early Copper Age on the Great Hungarian Plain*. In: Thurston, Tina L. – Salisbury, Roderick B. (eds.): *Reimagining Regional Analyses: The Archaeology of Spatial and Social Dynamics*. Newcastle upon Tyne, 2009. 100–129.
- HANSEN–TODERAŞ 2012 Hansen, Svend – Toderaş, Meda: *The Copper Age Settlement Pietrele on the Lower Danube River (Romania)*. In: Hofmann, Robert – Moetz, Fevzi-Kemal – Müller, Johannes (eds.): *Tells: Social and Environmental Places*. Proceedings of the International Workshop “Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)” in Kiel Volume 3. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2012. 127–138.
- HOFMANN et al. 2019 Hofmann, Robert – Medović, Aleksandar – Furholt, Martin – Medović, Ildiko – Stanković Pešterac, Tijana – Dreibrodt, Stefan – Martini, Sarah – Hofmann, Antonia: *Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts*. *Prähistorische Zeitschrift* 94.2 (2019) 351–378.
- HORVÁTH 1987 Horváth, Ferenc: *Hódmezővásárhely-Gorzsa*. In: Tálas, László – Raczky, Pál (eds.): *The Late Neolithic of the Tisza Region. A Survey of Recent Excavations and their Findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tüzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Budapest–Szolnok, 1987. 31–46.
- KALICZ 1970 Kalicz Nándor: *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. Budapest, 1970.
- KALICZ–RACZKY 1987 Kalicz, Nándor – Raczky, Pál: *The Late Neolithic of the Tisza region. A Survey of recent archaeological research*. In: Tálas, László – Raczky, Pál (eds.): *The Late Neolithic of the Tisza Region. A Survey of Recent Excavations and their Findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tüzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Budapest–Szolnok, 1987. 11–30.
- KALICZ–RACZKY 1990 Kalicz, Nándor – Raczky, Pál: *Das Späthneolithikum im Theißgebiet. Eine Übersicht zum heutigen Forschungsstand aufgrund der neuersten Ausgrabungen*. In: Meier-Arendt, Walter (Hrsg.): *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tüzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Frankfurt am Main, 1990. 11–30.

- KOREK 1973 Korek József: *A tiszai kultúra*. Doktori értekezés kézirat. Budapest, 1973.
- MAKKAY 1982 Makkay János: *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei: Az időrend és a népi azonosítás kérdései*. Budapest, 1982.
- MEDOVIĆ et al. 2014 Medović, Aleksandar – Hofmann, Robert – Stanković-Pešterac, Tijana – Dreibrodt, Stefan – Medović, Ildiko – Pešterac, Robert: *The Late Neolithic settlement mound Bordoš near Novi Bečej, Serbian Banat, in a multiregional context: Preliminary results of geophysical, geoarchaeological research*. *Rad Muzeja Vojvodine* 56 (2014) 1–33.
- MEIER-ARENDET 1990 Meier-Arendt, Walter (Hrsg.): *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tüzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Frankfurt am Main, 1990.
- MÜLLER 2010 Müller, Johannes: *Dorfanlagen und Siedlungssysteme. Die europäische Perspektive: Südosteuropa und Mitteleuropa*. In: Lichter, Clemens (Hrsg.): *Jungsteinzeit im Umbruch: Die „Michelsberger Kultur” und Mitteleuropa vor 6000 Jahren*. Karlsruhe, 2010. 250–267.
- OHLRAU 2020 Ohlrau, René: *Maidanets'ke. Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine*. Leiden, 2020.
- RACZKY 2015a Raczky Pál: *A Kárpát-medence népeinek anyagi kultúrája az újkőkor és rézkor időszakában (Kr. e. 6000 – Kr. e. 2800)*. In: Vágó Ádám: *A Kárpát-medence ősi kincsei a kőkortól a honfoglalásig*. Budapest, 2015. 21–103.
- RACZKY 2015b Raczky, Pál: *Settlements in South-east Europe*. In: Fowler, Chris – Harding, Jan – Hofmann, Daniela (eds.): *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. Oxford, 2015. 235–253.
- RACZKY–ANDERS 2012 Raczky, Pál – Anders, Alexandra: *Neolithic Enclosures in Eastern Hungary and Their Survival into the Copper Age*. In: Bertemes, François – Meller, Harald (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa — Neolithic Circular Enclosures in Europe*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8 (2012) 271–309.
- RACZKY–FÜZESI 2016 Raczky, Pál – Füzesi, András: *Öcsöd-Kováshalom. A retrospective look at the interpretations of a Late Neolithic site*. *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 4.* (2016) 9–42.
- RACZKY–FÜZESI 2018 Raczky, Pál – Füzesi, András: *Unusual clay artefacts and their imagery from the Late Neolithic settlement of Öcsöd-Kováshalom on the Great Hungarian Plain*. In: Ţurcanu, Senica – Ursu, Constantin-Emil (eds.): *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe. Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*. Suceava, 2018. 145–170.
- RACZKY et al. 1994 Raczky, Pál – Meier-Arendt, Walter – Kurucz, Katalin – Hajdú, Zsigmond – Szikora, Ágnes: *Polgár-Csőszhalom: A Late Neolithic Settlement in the Upper Tisza Region and Its Cultural Connections (Preliminary report)*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 36 (1994) 231–240.
- RACZKY et al. 1997 Raczky Pál – Anders Alexandra – Nagy Emese – Kurucz Katalin – Hajdú Zsigmond – Meier-Arendt, Walter: *Polgár-Csőszhalom-dűlő. Újkőkori végi telep és sírok a Kr.e. V. évezredből. — Late Neolithic Settlement and Graves from the 5th Millennium B.C.* In: Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (szerk): *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. — Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 Motorway*. Budapest, 1997. 34–43.
- RASSMANN et al. 2015 Rassmann, Knut – Mischka, Karsten – Furholt, Martin – Ohlrau, René – Radloff, Kai – Winkelmann, Kay – Serlegi Gábor – Marton Tibor – Osztás Anett – Oross Krisztián – Bánffy Eszter: *Újkőkori lelőhelyek nagyfelületű geomágneses felmérése Magyarországon. —*

Large scale geomagnetic prospection on Neolithic site in Hungary. Magyar Régészet (Hungarian Archaeology) Tavasz/Autumn (2015) 1–6.

RASSMANN et al. 2020 Rassmann, Knut – Hohle, Isabel – Scholz, Roman – Höhler-Brockmann, Hajo – Kalmbach, Johannes – Schmauderer, Jessica – Kohle, Maria – Podgorelec, Melani – Bánffy Eszter: *Bemutatózik a Német Régészeti Intézet frankfurti prospekciós és ásatás-módszertani központja.* — *The Department of Survey and Excavation Methodology of the German Archaeological Institute in Frankfurt.* Magyar Régészet (Hungarian Archaeology) 9 (2020) 50–54.

RENFREW 2001 Renfrew, Colin: *A civilizáció előtt.* Budapest, 2001.

SCHIER–DRAŠOVEAN 2004 Schier, W. – Drašovean, Florin: *Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timișoara, Rumänien (1998-2002).* Prähistorische Zeitschrift 79 (2004) 145–230.

STIBRÁNYI et al. 2012 Stibrányi Máté – Mesterházy Gábor – Padányi-Gulyás Gergely: *Régészeti feltárás előtt – vagy helyett. Régészeti lelőhely-azonosítás, térinformatika, prediktív modellezés.* Az MNM NÖK Tudományos-népszerűsítő füzetek 5. Budapest, 2012.

SZENTI 1979 Szent Tibor: *A tanya.* Budapest, 1979.

TÁLAS–RACZKY 1987 Tálás, László – Raczky, Pál (eds.): *The Late Neolithic of the Tisza Region. A Survey of Recent Excavations and their Findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály.* Budapest–Szolnok, 1987.

SZABÓ GÉZA

EURÓPA ÁTALAKULÁSA A GORZSAI KORA VASKORI LELETEK TÜKRÉBEN

Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor-major régészeti lelőhelyen 1952-ben Tompa Gabriella, 1953-ban Zalotay Elemér, 1955–56-ban és 1968-ban Gazdapusztai Gyula végzett leletmentést, illetve ásatást.¹ A régészeti szakirodalomban évtizedek óta elsősorban újkőkori leleteiről ismert lelőhelyen az 1978-ban Horváth Ferenc vezetésével újból meginduló kutatások során jelentős kora vaskori kerámia emlékek is előkerültek. Egyetemi hallgatóként kapcsolódhattam be a feltárásokba, és lehetőséget kaptam kisebb anyagrészek feldolgozására is.² Éppen azon a részen, ahol a feltárásban segédkeztem, a jól ismert újkőkori leletek mellett néhány más korszakba sorolható, közöttük egészen különös, sraffozott háromszögekkel, spirálokkal díszített kerámiatöredékek is előkerültek (1–2. kép). Évekig csak találgattuk, hogy milyen kultúrához tartozhatnak ezek a tárgyak. Volt, aki az erdélyi középső bronzkori leletek átnézését javasolta, azonban ott nem találtunk valóban hasonló edényeket. A felmerülő lehetőségek lépésről lépésre történő kizárásával találtuk meg aztán a gorzsa leletek pontos korát és kulturális hovatartozását meghatározó hasonló régészeti emlékeket. Az alábbiakban ezt, a későbbi kutatási témáimat, az egész pályámat végigkísérő, a Kárpát-medence és a Kelet közötti kapcsolatok iránti érdeklődésemet is nagy mértékben meghatározó leletanyagot szeretném bemutatni.

A leletek előkerülésének körülményei, és az a tény, hogy további kora vaskori objektumok feltárására nem volt lehetőség, nagymértékben meghatározta az anyagfeldolgozás módját: a bekarcolt, bepecsételt díszítésű töredékek és az egyetlen e korba sorolható zárt objektum anyagának ismertetése mellett egy-egy kiragadott példával — inkább csak jelzésszerűen — ismertetem a harmadik réteg kora vaskori anyagának az előbbiekhöz közvetlenül kapcsolható típusú töredékeit. A lelőhelyen belüli összefüggések felvázolása után — párhuzamok keresésével — megkísérlem a leletek tér- és időbeli elhelyezését, szélesebb összefüggéseiben Európa kora vaskori átalakulásához kötődő szálinak, jelentőségének felvázolását. A Tiszántúl magyarországi részén nagyobb számban a mai napig csak a gorzsa lelőhelyen talált bekarcolt, bepecsételt díszítésű töredékek mindenképpen különös figyelmet érdemelnek. A területünkön korábban ismeretlen típusú díszítések és leletek megjelenése, közelebbi és távolabbi párhuzamai ráirányítják a figyelmet azokra a kulturális változásokra, népmozgásokra, melyek elindítói voltak annak a robbanásszerű gazdasági, társadalmi változásnak, technológiai megújulásnak kontinensünk történetében, amely a vas kohászatán, a korongolt kerámia készítésén túl számos nép és ország történetének kezdetét, lényegében a mai Európa kialakulásának alapjait jelentette.

A lelőhely leírása

Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor-major a Dél-Alföldön, Hódmezővásárhely déli határában található. A lelőhely ovális dombja 3–5 méterrel emelkedik ki a Tisza egykori bal parti árteréből. Neolitikus, bronz-, vas- és szarmata kori rétegeinek kutatására 1952-től vannak adatok. A lelőhelyről az 1978-as ásatást megelőzően gépekkel elhordtak mintegy 70 cm-es humuszréteget, így a felszíntől számított 15–20 cm alatt mindenütt előtűnt a szarmata kori járászint.³ A vizsgált leletanyag döntő többsége az ez alatt található harmadik rétegből került elő. E mélységben korai-, középső bronzkori valamint Hallstatt-kori leletek egyaránt voltak. A különböző korú szintek szétválasztására a szintkövetéses módszert nem lehetett alkalmazni, az egységes, szürke, humuszos talaj összetétele

¹ GAZDAPUSZTAI 1963. A leletanyag a Tornyai János Múzeumban található.

² SZABÓ 1985; 1988. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani az ásatás vezetőjének, Horváth Ferencnek az anyagfeldolgozásra való átengedéséért.

³ A rétegsor részletes leírása: HORVÁTH 1982.

1. kép: Bronzkori és kora vaskori edénytöredékek a gorzsai lelőhely 1982. évi feltárásáról.

2. kép: Kora vaskori edénytöredék a gorzsai lelőhely 1982. évi feltárásáról.

és a réteg vékonysága erre nem adott lehetőséget. További nehézséget jelentett az, hogy a későbbi beásások — különösen a szarmata objektumok — erősen bolygatták ezt a réteget. Sajnos, az anyag túlnyomó része — és a díszített töredékek — csak a nehezen megfogható harmadik rétegből vagy pedig szarmata gödrökből került elő.⁴

A leletanyag ismertetése

A) Bekarcolt, bepecsételt díszítésű töredékek⁵

Peremtöredékek

1. Erősen kihajló peremű talak peremtöredékei. A díszítések közös vonása a két párhuzamos vonal között sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirál. E bekarcolt díszítés — amint ez két töredéken jól megfigyelhető — akár többsoros is lehetett.
2. Különösen fontos a kormeghatározás szempontjából az a síkozott peremtöredék, amely egy majdnem vízszintes kihajló peremű tál része lehetett. Ennek belső oldalán jól látszik a síkokon a bekarcolt, sraffozott díszítések indulása. Peremének élét ferde bevagdolás díszíti. Külső oldalán, ahol az edény válla kezdődött, szintén sraffozott díszítés indulása látszik (3. kép).

Válltöredékek

1. Behúzott vállú, kihajló peremű tál válltöredéke. Belső oldalán, a perem indulásánál bekarcolt vonalon sraffozott háromszögek ülnek. Külső oldalán, a nyakán háromsoros, szakaszosan benyomkodott, széles mészbetétagy fut körbe, amelyből — átlós irányban — a vállon négysoros, mészbetétes vonalköteg indul az edény alja felé.
2. Egy, az előbb leírthoz hasonló, de kisebb válltöredék. Belső oldalán, a kihajló perem indulását zsinédísz utánzó mészbetétagy hangsúlyozza. Ezen élére állított, sraffozott háromszög található. Külső oldalán, szintén a perem indulásánál, mészbetétagy fut körbe. Ebből háromsoros mészbetéttel jelölt vonal indul ferdén az edény alja felé.
3. Enyhén kihajló peremű bögre perem- és válltöredéke. Belső oldalán díszítetlen. Kívül, a perem alatt két párhuzamos vonal között bekarcolt, hálódíszes szalag látható. Vállat bepecsételt kis körök hangsúlyozzák. Oldalán — ugyancsak bekarcolással készült — minta indulása látszik.

⁴ Kivételt csak a IX. szelvény kora vaskori objektumának leletei képeznek.

⁵ SZABÓ 1988, 1–3. kép

4. Nagyméretű, gömbölyű vállú edény válltöredéke. A hármás, vízszintesen futó kannelúraköteg két oldalán a felületet sűrű, látszólag rendszertelen bekarcolások díszítik (4. kép).

Fültöredékek

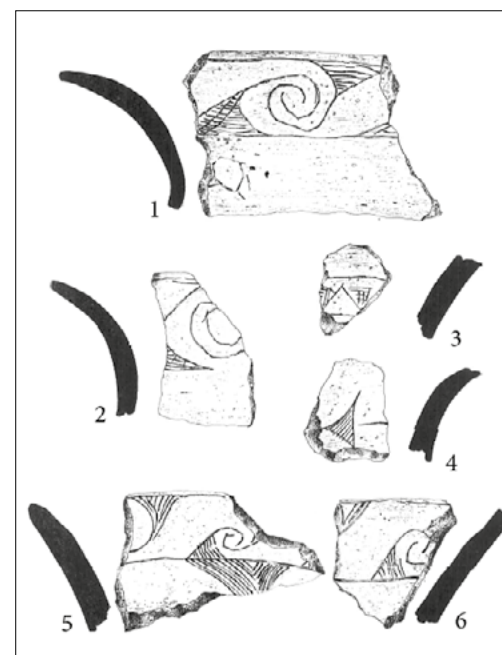
1. Egy nagyméretű korsó váll- és fültöredékén az eddigi anyaghoz képest új díszítő elem látható. A félkör keresztmetszetű szalagfűl külső oldalán két sávban a párhuzamos zsinédísz utánzó mészbetétagy közötti mezőt bepecsételt S-motívum tölti ki. Eredetileg ez a díszítés a korsó oldalán körbe és lefelé is folytatódhatott, de a töredéken egyértelműen csak a díszítés vízszintes folytatása látható (5. kép).
2. Már említettem egy enyhén kihajló peremű bögre válltöredékét, ezúttal csak a peremből induló, szabálytalan ötszög keresztmetszetű, perem fölé emelkedő, a vállon támaszkodó fül nyomaira kívánom felhívni a figyelmet.

Aljtöredék

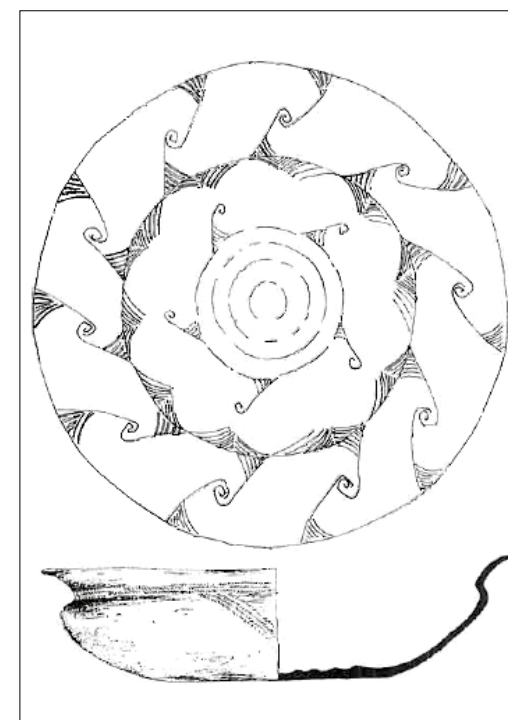
Feltehetően egy nagyméretű, belsődíszes tál aljtöredéke az a darab, melynek belső oldalán a körbefutó kannelúraköteget zsinédísz utánzó bekarcolás és sraffozott háromszög kombinációja keretezi.

A bekarcolt, bepecsételt díszítés

Egy peremtöredéken, melynek felülete nem mutat kopást, jól megfigyelhető a spiráldísz készítésének menete. A perem élétől 0,5 és 3,6 cm-re párhuzamos vonalakat karcoltak, és ezekről az alapvonalokról egy mindjobban ívelt vonalat húztak úgy, hogy a végén félkör alakban visszahajlították

3. kép: Bekarcolt, bepecsételt díszítésű kora vaskori kerámiatöredékek Hódmezővásárhely–Gorzsai, Cukor-major lelőhelyről (Horváth Ferenc ásatása, 1982).

4. kép: A töredékek alapján rekonstruálható díszített táltípus.

az alapvonal felé. Ezután felemelve a hegyes, túszerű rajzeszközt, egy távolabbi pontról elindulva a félkört háromnegyed körre egészítették ki, amely a szabadon hagyott részen kapcsolódott össze a másik alapvonalról induló spirállal. A spirál megrajzolása után a már kész részlet és egy ugyancsak az alapvonalról induló, közel félkör alakú bekarcolással ívelt oldalú háromszöget alakítottak ki, melynek belsejét — a rajzeszközt vízszintesen balról jobbra húzva — bevonalkázták. A belső vonalon fekvő háromszöget az alapvonalról a csúcsba húzott vonalakkal tovább osztották. A bekarcolás menetéből és a technikai kísérletekből arra lehet következtetni, hogy az egykori mester jobbkézes volt. Egy ívelten kihajló perem töredékén — a többtől eltérő elhelyezésben — a peremre csúcsával fordított sraffozott háromszög alakú díszítés látható. Az általánostól eltérő elhelyezés más minta, feltehetően egy úgynevezett „máltai kereszt” részletét jelzi — de erre még a továbbiakban kitérek (3. kép 4).

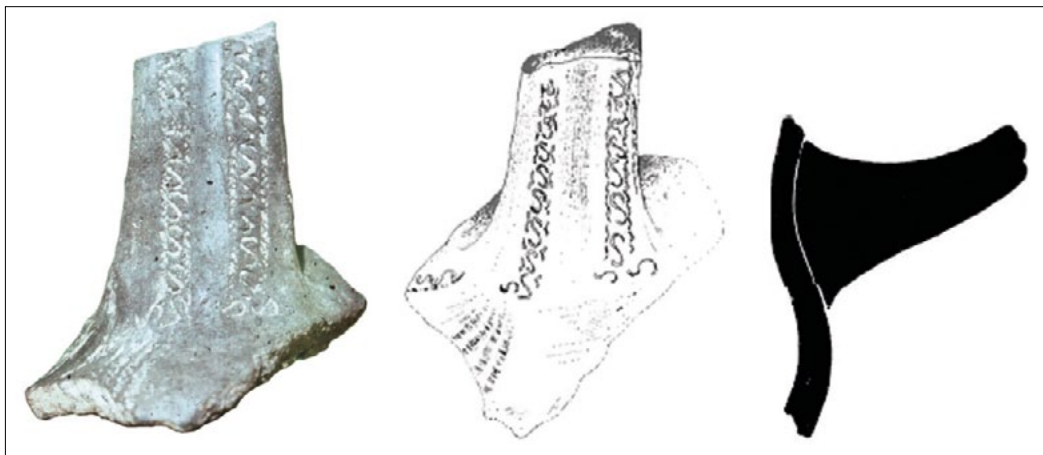
A bepecsételt díszítések közül az 0-mintát lehetett a legegyszerűbb elkészíteni. Az S-motívum esetében például egy vékony, S-alakban hajlított fémlémezt is használhattak pecsétnyomóként. A vizsgált darabot végig ugyanazzal a pecsétlővel díszítették (5. kép). Erre utal az, hogy a minták egyforma nagyságúak és azonos módon aszimmetrikusak. A mészbetétagy készítésének két változatát lehet a vizsgált anyagban elkülöníteni:

1. sodrott zsinegnek a bőrszáraz agyagba ujjal történő benyomkodása,
2. több (a mészbetétagyból vett lenyomatok alapján négy) szálból font zsinegnek ugyancsak bőrszáraz anyagba ujjal való benyomkodása. A zsinetet benyomkodhatták egyenes vonalban, egy vagy többsorosán is, vagy akár ferdén, szakaszosan. Az utóbbi esetben egyetlen vékony zsineg segítségével széles mészbetétagyat alakíthattak ki. Megfigyelhető, hogy nemcsak a mészbetétag számára készült ágyat, de a bekarcolt, bepecsételt díszítéseket is mészbetétag töltötte ki (6. kép).

E sajátos díszítéseket minden esetben jó minőségű, iszapolt, cserepekből készült őrlémennyel, samottal soványított, fényezett felületű, belül feketére, kívül sötétszürkére, illetve barnára égetett kerámián alkalmazták. A gorzszai feltárás során összesen 15 díszített töredék került elő, melyek két összeilleszthető darab kivételével különböző edények töredékei.

B) A zárt objektum anyaga

A gorzszai feltárás során a bemutatott kora vaskori leletek előkerüléséig egyedül a IX. szelvény 8. objektuma esetében sikerült olyan beásást kibontani, amelynek anyaga a bekarcolt díszítésű töre-

5. kép: Bepecsételt S-motívum az egyik szalagfüles korsó töredékén.

6. kép: Mészbetétagy nyomai a bekarcolt díszítésben.

dékekkel hozható kapcsolatba. A IX. szelvény délnyugati falánál, az első neolitikus sárga talajában megfigyelt hamus folt kibontása után a majdnem félkör alakú, 50 cm mély gödör oldalán helyenként tapasztás nyomai látszottak, délkeleti részén pedig egy lépcsőzetesen kiképzett, letapasztott, erősen lejárt rész, mely talán lejárat lehetett. A gödör alját erősen letaposták, de nem tapasztották le. Sajnos, az objektum nagyobb része a szelvényfal alá esett, így teljes kibontására nem kerülhetett sor. A beásás hamus, égett, faszenes betöltéséből az alábbi leletek kerültek elő.

- Durva anyagú, különböző méretű tárolóedények peremtöredékei. Peremüket és az oldalukon lévő bordadísz ferde bevagdolás vagy ujjbenyomkodás díszíti. Három darabnak a profilja teljesen egyenes, kettőnek enyhén kihajlik a pereme.
- Tálak behúzott, turbántekercses peremtöredékei.
- Majdnem vízszintesig kihajló, élén ferde bevagdálással díszített peremtöredék.
- Enyhén kihajló peremű, síkozott vállú, nyomott gömbtestű bögge. A peremből meredeken fölfelé induló, vállon támaszkodó, közel félkör keresztmetszetű szalagfülének külső oldalát két kannelúra díszíti.
- Majdnem félkör keresztmetszetű szalagfül-töredékek.
- Majdnem félkör keresztmetszetű, külső oldalán síkozott szalagfül töredéke.

Megjegyzendő továbbá az is, hogy nyésés közben ugyanitt került elő egy spiráldíszes töredék — nagyon valószínű, hogy a kora vaskori objektum szelvényfalban maradt részéből.

C) A harmadik réteg kora vaskori leletei

A harmadik réteg kora vaskori töredékeit az alábbi fő csoportokba lehet sorolni:

- behúzott, síkozott, turbántekercses tálak peremtöredékei,
- ferde kannelúrákkal díszített, behúzott peremű tálak peremtöredékei,

- vízszintesig kihajló peremű edény töredéke,
- peremén és vállán bevagdálással díszített fazék enyhén ívelt töredéke.

Egyrészt szembetűnő a szoros összefüggés a harmadik réteg kora vaskori leletanyaga és a IX. szelvény objektumának anyaga, valamint a jórészt ugyancsak a harmadik rétegből előkerült bekarcolt díszítésű töredékek közti kapcsolat.

A IX. szelvény 8. számú objektumában és a díszített töredékek között egyaránt meglevő, azonos típusú töredékek az alábbiak:

- enyhén kihajló peremű, nyomott gömbtestű bögre, melynek peremből a meredeken fölfelé induló szalagfűl a vállon támaszkodik,
- majdnem félkör keresztmetszetű szalagfűl-töredék,
- vízszintesig kihajló peremtöredékek,
- élükön bevagdálással díszített peremtöredékek.

A gorzszai bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia párhuzamai

A magyarországi preszkíta kor, a Kr. e. 9–7. század kutatása szempontjából különösen fontosak a késő bronzkor záródása és a szkíták megjelenése közötti időszak keleti kapcsolatai. Közép-Európa és a sztyeppe, erdős sztyeppe, valamint az Észak-Kaukázus egykorú régészeti kultúráinak kapcsolatairól számos tanulmány — köztük éppen a gorzszai lelőhely egyik feltárója tollából — látott már napvilágot, igen eltérő következtetések levonásával.⁶ A kapcsolatok vizsgálatánál általában csak a reprezentatív, úgynevezett „trák-kimmer” típusú fémleleteket vették tüzetesebben szemügyre. Az egyéb — például kerámialeletek — vizsgálatára kevesebb figyelem jutott.

A leletek tér- és időbeli elhelyezése során először az egykori kultúrákon belül a közvetlen környezetet, majd nyugatról keletre haladva a gorzszai kora vaskori díszített kerámialeletek párhuzamait mutatom be. Azoknál a régészeti kultúráknál, ahol a bekarcolt, bepecsételt díszítés általánosan elterjedt volt, csak a legfontosabb, az esetleges további kapcsolatokra is utaló leleteket említem meg. A pontosabb időbeli elhelyezés érdekében ahol lehet, röviden kitérek a gorzszaihoz hasonló kerámialeletekkel előkerült — jobban datálható — fémleletek ismertetésére is. Részben hasonló okokból megemlítem a legtávolabbi keleti bekarcolt, bepecsételt díszítésű párhuzamokat is. A Mezőcsát-csoport területén,⁷ Gorzszán előkerült jellegzetes bekarcolt, bepecsételt motívum elterjedésének vizsgálata az Al-Duna vidéki és a Kárpátokon kívüli kelet-európai területen megtalálható, hasonló díszítésű kerámialeletekhez, áttételeken keresztül pedig az úgynevezett „trák-kimmer” típusú fémeszközök köréhez kapcsolódik. A gorzszai leletek és a Mezőcsát-csoport leletei között az eltérő jelleg — telep-, illetve temetőanyag — ellenére sok azonosság is megfigyelhető. Az azonosság elsősorban a bögréken és általában az edényformákon keresztül,⁸ az eltérés pedig főleg a bekarcolt díszítésekben mutatkozik. A bekarcolt, bepecsételt mészbetétes díszítés azonban a Mezőcsát-csoport területén eddig sem volt szokatlan jelenség — mint azt az Ároktő-Pejpusztán talált bögre is bizonyítja.⁹ A Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor-majortól néhány kilométerre lévő Algyőn szintén tártak fel preszkíta kori csontvázas sírokat.¹⁰ A mellékletek között volt egy, a gorzsaival teljesen megegyező formájú — enyhén kihajló peremű, síkozott vállú — bögre is. A sírokból előkerült leletek — különö-

⁶ GAZDAPUSZTAI 1963a; 1966; PATEK 1974; ТЕРЕХОЖКИИ 1976; МЕЛЮКОВА 1979; KEMENCZEI 1981; KOSSACK 1980; METZNER-NEBELSICK 2002; SZABÓ et al. 2018 stb.

⁷ PATEK 1982, 42.

⁸ PATEK 1974

⁹ PATEK 1974, 350–351.

¹⁰ TROGMAYER 1983, 97.

sen a vas karperecek — ezt a lelőhelyet is egyértelműen a Mezőcsát-csoporthoz kapcsolták.¹¹ Mind ezek arra mutattak, hogy a gorzszai leletek jelentős mértékben kötődnek a Mezőcsát-csoport névvel illetett régészeti műveltséghez. A kerámia díszítésmódjában meglevő eltérések azonban lehetővé és szükségessé tették a más irányú vizsgáldásokat is.

Sopron-Burgstallon Bella Lajos ásatásán az egyik gorzszai darabhoz hasonló bepecsételt S-motívumokkal díszített töredék került elő.¹² Gallus Sándor a híres alakos urnák vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy „a görög félszigetet a soproni rajzokkal egybekötő fejlődési vonalnak egy láncszeme hiányzik még”.¹³ Ezt a hiányzó láncszemet Dél-Magyarország és a Balkán területein feltételezi — s talán az azóta Basarabi-kör néven ismert leletanyaggal lehet azonosítani. Patek Erzsébet burgstalli ásatásán a 170/1973. számú tumulusból többek között alakos ábrázolású urna és talpcsőves tál töredéke került elő. A talpcsővön látható sraffozott háromszögek és a két párhuzamos vonal közötti sraffozott háromszögekből induló, egymásba kapcsolódó spirálok alkotta szalagdísz alapján a feltáró is utalt az anyag Basarabi-körrel való kapcsolataira.¹⁴ (E díszítés elemei és a bepecsételt „S” a gorzszai leleteken szintén megtalálhatók.)

A gorzszai bekarcolt, bepecsételt díszítésű leletek kapcsolatait a lelőhelytől délre eső területeken keresve szembetűnő a jugoszláv kutatás által Bosut-csoport¹⁵ néven elkülönített régészeti kultúrában meglevő sok rokon vonás. Nikola Tasić a Bosut-csoport kerámia anyagában a szkíták előtti korszakra tartotta jellemzőnek a síkozott vagy turbántekercses peremeket, a magas nyakú bikónikus vagy nyomott gömbtestű, egy vagy két szalagfűlű edényformákat, a bekarcolt, bepecsételt, mészbetéttel kitöltött díszítéseket.¹⁶ A Bosut-csoport három lelőhelyéről (Gomolava, Zemuna, Zlotska Pečina) ismertek úgynevezett „trák-kimmer” típusú fémleletek.¹⁷ Zlotska Pečinán ezek a leletek az előbb említett Bosut-csoportra jellemző kerámiával együtt kerültek elő. A fémtárgyak között Glasinac-típusú fibula töredéke, bronzkés töredéke, vas karosbalta töredéke és lapos, karika alakú függő volt. Lapos, karika alakú függő ismert a Basarabi lelőhelyről is, és ilyen lelettel együtt bekarcolt díszítésű kerámia, valamint Glasinac-típusú fibula került elő a bulgáriai Sofronievon.¹⁸ Gazdapusztai Gyula az utóbbi és a Szeged-Öthalmi lelet kapcsán megjegyezte, hogy a hasonló tárgyak¹⁹ a Kárpát-medence jó néhány Hallstatt C korú leletével rokonságot mutatnak, s kapcsolatait az illír területeken, az Északnyugat-Balkánon, illetve Donja Dolina felé kereste.²⁰ Mivel a gorzszai töredékeken lévő bekarcolt, bepecsételt díszítés a Bosut-csoport területén általánosan elterjedt volt, eltekintek minden egyes díszítőelem párhuzamának felsorolásától. Csak a legfontosabb, a további kapcsolatokra is utaló, hasonló leleteket kívánom bemutatni. A tál peremének belső oldalán elhelyezett, bekarcolt háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálok díszítik a Jasenovo-Zsidóvár és a Gradina na Bosut (kod Batrovaca)²¹ lelőhelyeken előkerült töredékeket. Az utóbbi lelőhelyen előkerült tál peremtöredékén a spiráldísz mellett úgynevezett „máltai kereszt” részlete is látható.²² Gorzszán ugyancsak egy tál kihajló peremtöredékén — mint már említettem — az általánostól eltérő helyzetben lévő sraffozott háromszög van. A párhuzamként említett darab alapján ezt a gorzszai töredéken lévő bekarcolást is egy úgynevezett „máltai kereszt” alakú díszítés részletével lehet azonosítani (3. kép 4).

¹¹ Galántha Márta szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

¹² BELLA 1888; PATEK 1976a

¹³ GALLUS 1934, 40.

¹⁴ PATEK 1976, 10. kép

¹⁵ TASIĆ 1971

¹⁶ TASIĆ 1974

¹⁷ TASIĆ 1974, 272.

¹⁸ HÄNSEL 1976, LXVIII. t.; DUMITRESCU 1968, XXXIII. t. 7.

¹⁹ Lapos, karika alakú függőket közöltek még: Ghidici és Rujiste (VASIĆ 1977, XI. t. 8–16).

²⁰ GAZDAPUSZTAI 1967, 321–322.

²¹ MEDOVIĆ 1981, VII. t. 3–4.

A bepecsételt S-motívum változatos kombinációkban és elhelyezésben található. A gorzsai szalagfüles korsó oldaltöredékét díszítő motívumokhoz kapcsolható a Kurvin Gradon és két Vasicán (Gradina am Bosut)²³ előkerült lelet. Az utóbbi lelőhely egyik peremtöredékén a bepecsételt S-motívumok mellett zoomorf ábrázolás látható.²⁴ Ennek párhuzamai a Sopron-Warischberg (40. tumulus 1. sír) és a Basarabi temető 3. tumulusának első sírjából²⁵ előkerült edényeken találhatók meg.²⁶ Patek Erzsébet Warischberg tumulusait a Sopron-Burgstall leleteinek II. periódusára keltezte.²⁷ A Duna mentén továbbhaladva, Románia területén található az a kultúra, amelyben általában a gorzsaihoz hasonló bepecsételt, bekarcolt díszítések előzményeit keresik. Alexandru Vulpe térképén jól látható,²⁸ hogy a Basarabi kultúra lelőhelyeinek zöme a Duna és a Déli-Kárpátok közötti alacsony fekvésű területeken, valamint a Maros belső folyásánál található.²⁹

A Maros felső folyásánál előkerült basarabi leletek ismertetése során Horia Ciugudean részletesen elemezte és rendszerezte a bekarcolt, bepecsételt díszítéseket.³⁰ Az első kategóriába az egyszerű vonaldíszítéseket (bekarcolások egyes-kettes vonalban, párhuzamos vonalak, vonalkötegek, girlandok), a másodikba a bekarcolt háromszögeket és az azokból kialakított mintákat (háromszög, sraffozott háromszög, háromszögekből felépített háromszög) sorolta. Ide kapcsolta a négy háromszögből és egy rombuszból felépített, úgynevezett „máltai keresztet” valamint a zoomorf alakokat is. Külön kategóriába sorolta a spirálokat és végül a bepecsételt, S-alakú díszítéseket. Ezeket az elemeket összekapcsolva, szalagszerűen is alkalmazták. Véleménye szerint az apró, sűrű, S-alakú bepecsételéssel futó spirálok benyomását akarták kelteni. A bekarcolt, bepecsételt díszítéseket a kontraszt növelésére itt is mészbetéttel töltötték ki. Erdélyben Horia Ciugudean szerint az említett díszítések a Basarabi kultúra trák népességének hatásai, és annak egész területére jellemzőek.³¹ A gorzsai leletek díszítésének mindegyikére említhető példa az iménti felsorolásból — ezeket nem ismétlem. A Basarabi lelőhelyről a 3. tumulus első sír talpcsőves edényén³² lévő bepecsételt „S”-díszítések és zoomorf ábrázolás kapcsolataira (Gorzsza, Sopron, Bosut kultúra) már utaltam. A 4. tumulus földjéből előkerült tál peremének belső oldalát párhuzamos vonalak között sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálok díszítik³³ — akárcsak a 4. tumulus első sírjában talált tál.³⁴ Ez utóbbi alján a gorzsaihoz hasonló bekarcolt díszítés is látható. Bulgáriában Sofronievon (Vraca körzet) találtak bekarcolt spiráldíszű peremtöredéket.³⁵ A vracai múzeumban egy szórványként számontartott szalagfüles korsó oldaltöredékét bepecsételt S-alakú minták díszítik.³⁶ A motívumok (a szalagfül külső oldalán két sorban álló, az edény oldalán fekvő „S”) elhelyezése megegyezik a hasonló gorzsai töredékekkel.

Moldávia sztyeppéje és erdős sztyeppéje az őskorban hosszú időszakon át különböző kultúrkörök találkozásának határterülete volt. A preszkíta kor régészeti csoportjainak a trák vagy a kimmer kultúrához való kapcsolása és időrendi besorolása a kutatás egyik legproblematisabb kérdése

²² TASIĆ 1971, V. t. 29. A „máltai kereszt” alakú díszítés elterjedését részletesen vizsgálja: DULAR 1973, 537.

²³ MEDOVIĆ 1978, LXIX. t. 4., LXXII. t. 2.

²⁴ MEDOVIĆ 1981, VII. t. 1.

²⁵ GALLUS 1934, XVI. t. 2.; DUMITRESCU 1968, XII. t.

²⁶ DOBIAT 1982, X. t. 5., 7.

²⁷ PATEK 1976, 15.

²⁸ VULPE 1965, XI. t.

²⁹ A jugoszláv kutatók által a Bosut-csoporthoz sorolt lelőhelyeket földrajzilag is elkülöníti a Vaskapu.

³⁰ CIUGUDEAN 1976, 18–20.

³¹ CIUGUDEAN 1976, 20–21.

³² DUMITRESCU 1968, XXXI. t.

³³ DUMITRESCU 1968, XXXVIII. t.

³⁴ DUMITRESCU 1968, XXX. t.

³⁵ HÄNSEL 1976, LXVIII. t.

³⁶ HÄNSEL 1976, LXIV. t. 3.

volt.³⁷ Az ezen a területen előkerült leletek közül a gorzsaihoz hasonló elhelyezésben sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirál díszíti az egyik Soldanestin előkerült kihajló peremű tál belső részét.³⁸ A bepecsételt S-motívumok széles körben elterjedtek a ligetes sztyeppén és sztyeppén. Ennek egyik oka a technika egyszerűségében kereshető. Grigorovszkoe telepén egy tál behúzott, turbántekercses peremtöredékén párhuzamosan bekarcolt vonalak között két sorban bepecsételt, fekvő S-motívum látható. Az „S”-ek alakja azonban jóval nyúltabb, mint a gorzsai töredéken.³⁹ A tál anyagát — akárcsak lelőhelyünk edényeit — apróra zúzott cserepekből készült samottal soványították.⁴⁰ Zsobotin lelőhelyen az első periódus anyagában a bepecsételt „S” egyaránt előfordult a még egy korábbi időszakot jelző fésűs-bepecsételt⁴¹ és már a későbbi időszakra utaló gazdagon bekarcolt díszítésű oldaltöredékeken.⁴² A Cserkasz és Kanyeva környéki kurgánokból előkerült, V. A. Ilinszkaja által az idősebb zsobotini időszakra — Kr. e. 7. század eleje-közepe — datált edények egy részének vállát is bepecsételt „S”-ek díszítik.⁴³ A leletegyüttes kitűnik gondosan fényezett, gazdagon bekarcolt, bepecsételt mészbetétes díszítésű edényeivel. A Fekete-tenger északi partvidékeinek sztyeppén a korai nomád népek kurgánjaiban is előfordulnak a bekarcolt, bepecsételt díszítések. Az egyéb mellékletek és az edények eltérő formavilága azonban az eddig bemutatott területektől idegen szálakra figyelmeztettek. Ljubimovkán az 56. kurgán 3. sírjából,⁴⁴ valamint Kangaz⁴⁵ és Kausani⁴⁶ temetkezéseiből előkerült enyhén kihajló peremű, nyomott gömbtestű edények vállát is bepecsételt „S”-ek díszítik. A bepecsételt motívum ugyan hasonlít a gorzsaihoz, de alkalmazása más edénytípuson, más elhelyezésben történt.

A leletek tér- és időbeli elhelyezése

A Hódmezővásárhely–Gorzsza, Cukor-majoron talált kora vaskori, bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámialeletek párhuzamai tehát az alábbi területeken kerültek elő.

A) Közvetlen párhuzamok:

- a Mezőcsát-csoport területén Ároktő-Pejpusztán,
- a Hallstatti kultúra Sopron-Warischberg és Sopron-Burgstall II. időszakának leletei között,
- a Bosut-csoport egész területén (Vasica, Kurvin Grad),
- a Basarabi kultúra egész területén (Basarabi, Ciunga),
- Északnyugat-Bulgária basarabi hatásokat mutató lelőhelyein (Sofronievo, Vraca),
- Moldávia ligetes sztyeppéjén (Soldanesti, Grigorovszkoe, Lenkovci).

B) A gorzsai leletekhez hasonló, de azokhoz nem közvetlenül kapcsolható párhuzamok:

- a Dnyepernél, a Zsobotini kultúra területén (Cserkasz, Kanyeva),

³⁷ НАРМАТТА 1948; ЛАПУШНЯН 1979, 126.; БРУЯКО 2005

³⁸ МЕЛЮКОВА 1958, 72., рис. 32. 2.

³⁹ СМЕРНОВА 1983, т. 3., 6.

⁴⁰ Hálával gondolok Galina Ivanovna Szmirnovának az Állami Ermitázs gyűjteményében folytatott munkámhoz nyújtott segítségére és A. D. Sztoljar professzor támogatására a régészeti tanszéken.

⁴¹ ПОКРОВСКАЯ 1973, т. III. 8–9.

⁴² ПОКРОВСКАЯ 1973, т. III. 3., 7.

⁴³ ИЛИНСКАЯ 1973, рис. 9.

⁴⁴ МЕЛЮКОВА 1979, т. XXI. 5.

⁴⁵ МЕЛЮКОВА 1979, т. XXII. 3.

⁴⁶ МЕЛЮКОВА 1979, т. XXII. 5.

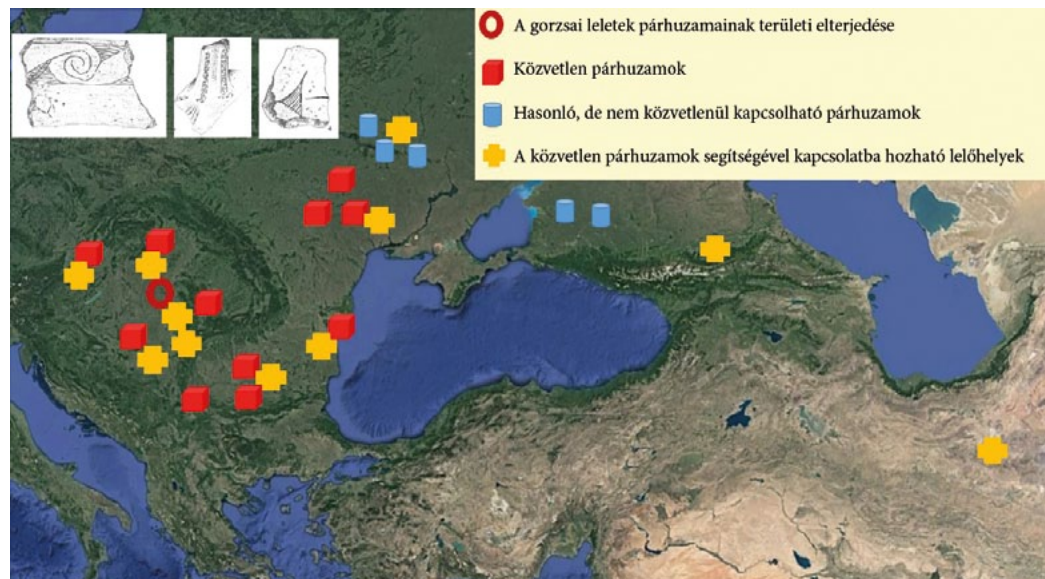
— a Fekete-tenger északi partvidékének sztyeppjén, a korai nomád népek kurgánjaiban (Ljubimovka, Kangaz).

C) A közvetlen párhuzamok segítségével a gorzsa leletekkel kapcsolatba hozhatók még az alábbiak:

- a zoomorf ábrázolások (Sopron, Vasica, Basarabi),
- a fémleletek közül az úgynevezett „trák-kimmer” típus (Zlowska Pečina, Szeged-Öthalom, Sofronievo),
- a vas zablák és a kobáni, kettős gyűrűs végződésű bronz zablák (Soldanesti, Mezőcsát, Szaharna, Szialk B),⁴⁷
- az észak-kaukázusi bronzedények⁴⁸ (Zsabotin).

A gorzsa bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek párhuzamainak többsége, mint látható, a Basarabi kultúra és a Bosut-csoport lelőhelyein, illetve azok peremterületein került elő (7. kép). A földrajzi elhelyezkedést vizsgálva az is jól látható, hogy Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor-major a Mezőcsát-csoport területén található, félúton a Basarabi kultúra Maros felső folyása melletti lelőhelyei és a Bosut-csoport törzsterülete között. A térbeli elhelyezkedés és a párhuzamok alapján a vizsgált gorzsa leletanyag eredetének magyarázatára az alábbi lehetőségek merültek fel:

- a töredékek kereskedelem útján kerültek a Mezőcsát-csoport lelőhelyére,
- a Basarabi kultúra terjedt eddig,
- a Bosut-csoport szállásterülete húzódtott idáig,

7. kép: A gorzsa kora vaskori leletek fontosabb párhuzamai és kapcsolatrendszere.

⁴⁷ Galina Ivanovna Szmirnova több cikkében is foglalkozott a preszkíta kori vas zablákkal. Ezekben rámutatott arra, hogy a Mervincin és Szaharnán talált vas zablák keleti párhuzama Iránban a Szialk B lelőhelyen a Kr. e. 8–7. század közepére, második felére datálható késő geometrikus kerámiával együtt került elő. Nyugati párhuzamként a Mezőcsát-on talált vas zablát említi, amelyet Patek Erzsébetre hivatkozva a Kr. e. 8. század közepére keltezett. E zablatispus legkorábbi előfordulásának a Hassanlu IV/B lelőhelyet tartotta, amely feltehetően már a Kr. e. 9. század végétől datálható.

⁴⁸ СМІРНОВА 1985, 38.; ПІОКРОВСКАЯ 1973

- egy új csoport első lelőhelye,
- új népeség megjelenése,
- egyéb lehetőség.

Gorzsa környékén több, a Mezőcsát-csoporttal tartozó lelőhely található, de eddig egyiken sem fordultak elő hasonló, bekarcolt díszítésű töredékek. A bekarcolt, bepecsételt töredékek aránya a gorzsa kora vaskori leleteken belül olyan magas, hogy ez nagy valószínűséggel kizárja azt a lehetőséget, hogy kereskedelem útján kerültek volna a Mezőcsát-csoport területére. A díszített anyag egyaránt szoros kapcsolatokat mutat a Basarabi kultúrával és a Bosut-csoporttal. Azt azonban, hogy ezen régészeti kultúrák bármelyikének a szállásterülete kiterjedt volna Gorzsa környékére is, jelenlegi tudásunk szerint kizárja a közelben lévő, az említett kultúrákkal egykorúnak tartott Mezőcsát-csoport mintegy fél tucat lelőhelyének megléte.⁴⁹ Amennyiben azonban ezen a területen a gorzsaihoz hasonló újabb leletanyag kerülne elő, már nem zárható ki az a lehetőség, hogy a Mezőcsát-csoport késői időszakában, a Basarabi kultúra vagy a Bosut-csoport kiterjesztette szállásterületét a magyar Alföld déli részére is.⁵⁰

A gorzsa töredékeken lévő minta egy apró részletben eltér a külföldi párhuzamoktól. Basarabi és bosut területeken is találtak kihajló peremének díszítésére alkalmazták leginkább a sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spiráldíszet. A háromszögek belsejét hálószerűen,⁵¹ kisebb üres, illetve sraffozott háromszögekből építették föl. Gorzsa az eddig talált töredékeken az egymáshoz kapcsolódó spirálok alapjául szolgáló háromszöget minden esetben teljes egészében besraffozták. Ez a vizsgált töredékeknek — a szoros kapcsolatok mellett — sajátos vonást ad. Ezek a vonások azonban egyelőre elégtelenek ahhoz, hogy a tárgyalt leletek önállósága szóba jöjjön. A fentiek azonban nem zárják ki annak lehetőségét, hogy egy, a Kárpátok keleti előterében élő törzsek szövetségében bekövetkezett változás révén a Duna mentén kialakult népmozgás⁵² szakított le vagy terelt maga előtt kisebb népeséget a Bosut-csoport területéről, amely a Mezőcsát-csoport területén, Gorzsa települt le. A lelőhely kora vaskori rétegének vékonysága az életmód mellett a gyorsan változó, feltehetően háborús viszonyokra is utal. Ez utóbbit látszik igazolni az is, hogy egy korábbi korban épített földvár sáncai mögött kerestek menedéket a betelepülők⁵³ (8. kép).

A vizsgált bekarcolt, bepecsételt díszítésű leletek közvetlen párhuzamainak többségét a szerzők a preszkíta koron belül szűkebb határok közé keltezték. Ez lehetővé teszi a gorzsa kora vaskori leletanyag időrendi helyzetének pontosabb meghatározását is. A Gorzsa-nál talált kora vaskori kerámiatöredékek egyes díszítő motívumai megtalálhatók Sopron-Warischberg és Sopron-Burgstall második időszakának leletei között is. Patek Erzsébet ezeket a Hallstatt C periódus második felére – a Hallstatt D periódus elejére keltezte.⁵⁴ A soproni és a gorzsa töredékeken nemcsak az azonos motívumok (bepecsételt „S”, sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálok) meglétét, de azok formai megvalósulását is összehasonlítva olyan eltérések találhatók, melyek a leletek közötti időbeli eltérésre utalnak. A bepecsételt S-motívum alakja és készítésének technikája hosszú időn át azonos volt — mindössze a pecsétnyomó méretében, formájában volt apró eltérés — így időrendi kérdések vizsgálatára kevésbé alkalmas. A bekarcolt díszítések (egyediségük figyelembevétele mellett) jól jeleznek minden ízlésbeli változást, így sokkal inkább alkalmasak következtetések levonására.

⁴⁹ A Mezőcsát-csoport fontosabb dél-alföldi lelőhelyei: Szeged-Öthalom, Tápé-Lebő, Algyő, Hódmezővásárhely–Solt-Palé, Csongrád-Vendehalom, Csongrád-Felgyő, Doboz, Gyoma.

⁵⁰ A gorzsa kora vaskori, bekarcolt díszű töredékekhez hasonló leletek hazánkban az elmúlt négy évtizedben sem kerültek elő értékelhető mennyiségben.

⁵¹ DUMITRESCU 1968, XXVIII. t.; MEDOVIČ 1981, VII. t. 3.; МЕЛЮКОВА 1958, т. XXXIII. 1.

⁵² HARMATTA 1966, 107–116.; 1968, 153–157.; KEMENCZEI 1981, 79–92.

⁵³ A lelőhely dombját a neolitikum végén, majd a középső bronzkorban az itt élő lakosság sánccal erősítette.

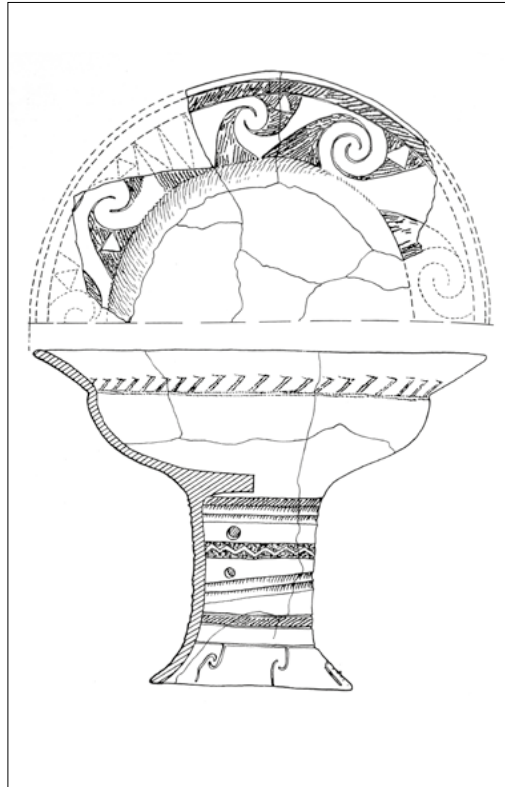
⁵⁴ PATEK 1974, 15–23.

Sopron-Burgstallon a 170/1973. számú tumulusból alakos díszítésű urna és talpcsöves tál töredéke került elő. A talpcsövön alul két párhuzamos vonal között, sraffozott háromszögekből induló, egymásba kapcsolódó spirálok alkotta szalagdísz látható.⁵⁵ E díszítőmotívum megtalálható a gorzai leleteken, ahol azonban a bekarcolásokat ívelt vonalvezetés jellemzi. A soproni töredékeken a bekarcolások vonala egyenesebb, és így az egész díszítés merevebb. A háromszögek sraffozása is ritkább, szélesebb. A sopronihoz hasonló, már merevebb ábrázolás fordul elő a vésett, illetve kannelúra díszítésű, a Basarabi kultúra későbbi időszakát jelző edényeken. Horia Ciugudean szerint a merevebb, szögletesebb bekarcolásokkal vésett díszítés hatását akarták kelteni.⁵⁶ Az említettek alapján feltételezhető, hogy a Sopron-Burgstallon a 170/1973. számú tumulusban talált talpcsöves tál és a gorzai töredékek sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálmotívumai közötti hasonlóság ellenére — a formai eltérések miatt — az utóbbiak a korábbiak. Így a leírtak alapján a gorzai leletek felső határát a Hallstatt C időszak második felének kezdetére, vagy az elé kell helyezni.

A Bosut-csoport területén a sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó, bekarcolt spirál és bepecsételt S-motívum a Basarabi kultúra hatása. E motívum vajdasági elterjedésének kezdetét a Kr. e. 8–7. századra keltezték.⁵⁷ Anna Ivanovna Meljukova Moldáviában a bekarcolt, bepecsételt díszítések elterjedését a Basarabi kultúra második időszakához kapcsolta, és ennek alapján

8. kép: A gorzai újkőkori település sáncárkának feltárása egy archív felvételen (az egykori földvár árkában: Györbíró Károly).

9. kép: A Basarabi kultúra jellegzetes díszítésű tálja a névadó lelőhelyről (Dimitrescu 1974, 466. 1.).

⁵⁵ PATEK 1976, 10. kép

⁵⁶ CIUGUDEAN 1976, 18–19.

⁵⁷ MEDOVIĆ 1978, 109.

a soldanesti típusú leletanyag korát a Kr. e. 8–7. századra tette.⁵⁸ A soldanesti típusú (Soldanesti, Alcsedar, Szeliste) temetők és telepek fémléleteit (kettős gyűrűs végződésű kobáni bronz zabla, vas zabla, vas fibula, vas lándzsahegy) szintén erre az időszakra datálta.⁵⁹

Mint látható, a gorzai bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámialeletek közvetlen kapcsolatokra utaló külföldi párhuzamait a szerzők egységesen a Basarabi kultúra Kr. e. 8–7. századi leleteivel hozták összefüggésbe (9. kép). A kutatók a Basarabi kultúra elemeinek mind nyugati, mind keleti irányba való tömeges elterjedését a Kr. e. 8. század második felét követő időszakra tették. Tehát lelőhelyünkre is legkorábban ekkor kerülhettek a vizsgált töredékek.

Az eddigi kutatások eredményeinek áttekintése és összevetése, valamint a párhuzamok alapján a Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor-majoron talált bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek a Kr. e. 8. század második felére – a 7. század első felére keltezhetők.

A leletek tér- és időbeli elhelyezése után a legfontosabb kérdésre kellene választ adni: a vizsgált leletanyag köthető-e, s ha igen, mely népeességhez. Az eddig előkerült leletek mennyisége és leletkörülményei, valamint a kutatás állása négy évtizeddel a leletek előkerülése után sem teszi lehetővé az egyértelmű választ.

Preszkíta korunk, a Kárpát-medence Kr. e. 9–7. századi etnikai viszonyairól már több tanulmány napvilágot látott. Ezt az amúgy is nehéz kérdést tovább bonyolítja a bemutatott leletanyag is. A szovjet és román kutatók jelentős része egyetértett abban, hogy a vizsgált díszítésű kerámia leletek a kora vaskorban a Basarabi kultúra területéről terjedtek el mind keleti, mind nyugati irányban.⁶⁰ A Basarabi kultúra népeességét pedig a trák, géta törzsekkel azonosították.⁶¹ A gorzai bekarcolt, bepecsételt díszítésű leletek közvetlen párhuzamainak zöme is a Basarabi kultúra és a Bosut-csoport felé mutat, s egyben jelezheti a gorzai leletek népeességének törzsterületét is.⁶² Ugyanakkor az, hogy a gorzaihoz hasonló leletek a Dél-Alföld magyarországi részén csak nagyon kevés esetben fordulnak elő, arra utal, hogy a Mezőcsát-csoport területén megjelenő új népeesség még csak színezője, s nem meghatározója volt az Alföld preszkíta kori etnikai összetételének.

A Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor-majornál előkerült bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek párhuzamait szélesebb körben is térképre vetítve jól kirajzolódó összefüggést mutatnak azokkal a keleti sztyeppékről kiinduló, a kimmerekhez kötött népmozgásokkal,⁶³ amelyek többek között a Basarabi kultúra (Kr. e. 8. század második felére – 7. század első felére tehető) nyugati terjeszkedéséhez vezettek a Duna mentén. A változások egyik legszembeötlőbb jelensége a gorzai leletek párhuzamait is tartalmazó, vagy azokon keresztül kapcsolatba hozható, az egyes közösségek vezetőinek emelt halomsírok (Cserkasz, Kanyeva, Ljubimovka, Kangaz) elterjedése. Svend Hansen szerint ez a temetkezési forma a Kr. e. 8. századtól az orientalizációhoz kapcsolódva terjedt el a Szi-béria és Kelet-Franciaország közötti hatalmas területen. A temetkezések gazdag és változatos bútortáza szerint elsősorban, és mindenek előtt a lakomát, a mediterrán szimpóziumot jellemzi. A sírok egzotikus tárgyai pedig jól tükrözik a szoros és széleskörű, hosszú hatótávú távolsági kereskedelmet a mediterrán világgal. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy ez a kapcsolat nemcsak az import luxuscikkekben, hanem az Alpoktól északra lévő legnagyobb településeken és városokban az építészeti formák átvételében is megmutatkozott.⁶⁴ A hatalmas és gazdagon berendezett halomsí-

⁵⁸ МЕЛЮКОВА 1972, 62–63.

⁵⁹ МЕЛЮКОВА 1958, 19.

⁶⁰ A problémakörrel a jövő kutatási irányait is meghatározó módon Anna Ivanovna Meljukova, Nikola Tasić és Predrag Medović foglalkoztak részletesen cikkeikben.

⁶¹ МЕЛЮКОВА 1958, 18–19.; VULPE 1980

⁶² A távolabbi párhuzamokat mutató tárgyak feltehetően a gorzai leletek előzményeinek a keleti kapcsolataira utalnak, és csak így köthetők lelőhelyünkhöz.

⁶³ IVANCHIK 2001; БРУЯКО 2005

⁶⁴ HANSEN 2017, 225.

rok a korábbi időszakhoz képest egyben jelentős társadalmi változásokat, sokkal differenciáltabb és koncentráltabb hatalomgyakorlást, társadalmi berendezkedést jeleznek, amelyek előzményei akár csak a hatalmat szimbolizáló lakomák szokásának, a mediterráneumban vannak. Abban a világban, amely szokásainak, vívmányainak elterjesztése az iráni lovasnomád népekhez köthető.⁶⁵ Svend Hansen szerint az óriási tumulusokhoz kapcsolódó jelenségek komplexen konkrétan Gordion MM halmánál jelentek meg Kr. e. 740 körül.⁶⁶ Ehhez a többlépcsős, időben is jelentősen elhúzódozó folyamathoz tartoztak az olyan új, kifejezetten az iráni lovasnomád népekhez köthető szokások, mint például az ivókürt, a kliné, az evésre, szórakozásra, pihenésre egyaránt alkalmas díszes ágy használatának megjelenése a kis-ázsiai, hallstatti, etruszk területeken a vaskorban.⁶⁷ Tegyük hozzá, hogy a komlóval főzött sör és a lakoma ételeinek elkészítéséhez használt edények, eszközök, mint a különböző méretű szitulák, bográcsok, szűrőedények, húszakasztó kampók, nyársak, szintén ebbe a sorba tartoznak, ahogy azt a hallstatti temető számos sírja is mutatja.⁶⁸

A keleti hatások a kora vaskorban az itáliai területeket is elérték, ott az intenzív kutatásnak köszönhetően régészeti leletek sora mutatja, hogy az etruszk kultúra valójában régióként megnyírt eltérő, változatos összetételű. A délebbi etruszk városok az ókori Kelet fejlettebb területeihez, a Bologna környéki területek az európai vaskorhoz és a sztyeppe vidékhez kapcsolódtak szorosabban. Az északi területek anyagi kultúrájában inkább a szomszédos területeken is megfigyelhető, a kimmerek Kr. e. 9. századtól érzékelhető sztyepei vándorlásától is befolyásolt észak-balkáni, hallstatti hatások (halmos, csontvázas és lovas temetkezések, csuklótagos zablá, kompozit sisak, ikeredények, vésett, geometrikus díszű szitulák stb.) megjelenése a jellemzőbb.⁶⁹ Elég csak a gorzsai leletek párhuzamait ábrázoló térképre pillantani, s világosan látható, hogy lelőhelyünk a korai iráni népek több hullámú expanziójának pont azon, a folyókat követő dél-alföldi útvonalán van, amely Európa hallstatti, korai kelta és etruszk területeit is elérhették (7. kép). A mai kaukázusi népekkel is szoros kapcsolatban álló iráni csoportok színesítették, gazdagították tovább saját szokásaikkal, mítoszaikkal, találmányaikkal és az ókori Kelet általuk már ismert vívmányaival az ősi Európát. Ez az eleinte még alig érzékelhető, a vaskor elején azonban már kiteljesedő és gyökeres változásokat okozó folyamat meghatározó volt Európa történetére, ma élő népei többségének kialakulására, formálódására. Így válik például érthetővé a kaukázusi népek mítoszaiban, szokásaiban megőrződött elemek Európa nyugati részén széles körben való felbukkanása és elterjedése. Ezek legszebb képi bizonyítékai Itáliában a Kr. e. 8–7. századtól a capestranoi szobor, a certosai, bolognai szitulák ábrázolásai, ahol a felvonulók egy részén az oszétiaiban máig őrzött viselet, a széles karimájú nemezkalap, Bologna, Sanzeno, Montebellura, Magdalenska gora bronzedényein pedig a Kaukázusban a közelmúltig használt jellegzetes könnyűeke, a dzibir látható.⁷⁰ Egyértelművé téve, hogy a gorzsai kora vaskori leletek idején Európa széles területein megfigyelhető orientalizáció nem csak a keleti tárgyak, luxuscikkek kereskedelmét, divatokat, szokásokat, minták kisugárzását jelentette. Hátterében történeti folyamatok, kisebb-nagyobb népcsoportok, főként a társadalmi piramis csúcsán elhelyezkedő elit és kíséretének gazdasági- vagy politikai okokból új hazát kereső menekülései, vándorlásai álltak. A késő bronzkor–korai vaskor időszakától, a népvándorlások keletről érkező sorozatos hullámai — mint azt a jászok története is mutatja — a Kárpát-medencében a középkorig tartottak. Ma pedig saját bőrünkön tapasztalhatjuk, hogy ez a folyamat az elmúlt pár évszázadban csak szünetelt, de nem szűnt meg.

⁶⁵ VÉKONY 1972; 1986; HANSEN 2011, 299.

⁶⁶ HANSEN 2017, 236.

⁶⁷ HANSEN 2011, 299.

⁶⁸ АБАЕВ 1949, 338–353.; КАЛОЕВ 2004, 263–265.; SZABÓ 2018

⁶⁹ SZABÓ 2015

⁷⁰ КАЛОЕВ 2004, 156.; SZABÓ 2017, Fig. 3.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- АБАЕВ 1949 Абаев, Василий Иванович: *Осетинский язык и фольклор*. Москва, 1949.
- BELLA 1888 Bella Lajos: *A Sopron melletti Burgstall praehistorikus földvára és sírhamairól*. ArchÉrt 8 (1888) 354–360.
- БРУЯКО 2005 Бруяко, И. В.: *Ранние кочевники в Европе X–V вв. до Р.Х.* Кишинев, 2005.
- CIUGUDEAN 1976 Ciugudean, Ion Horia: *Cultura Basarabi pe teritoriul județului Alba*. CAB 4/1 (1976) 9–22.
- DOBIAT 1982 Dobiát, Claus: *Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik*. Acta ArchHung 34 (1982) 279–322.
- DULAR 1973 Dular, Janez: *Bela Krajina v starohalštatskem obdobju*. — *Die Bela Krajina in der frühen Hallstattzeit*. AV 24 (1973) 544–591.
- DUMITRESCU 1968 Dumitrescu, Vladimir: *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (dép. de Dolj, Olténie)*. Dacia 12 (1968) 177–260.
- DUMITRESCU 1974 Dumitrescu, Vladimir: *Arta preistorică în România*. București, 1974.
- GALLUS 1934 Gallus Sándor: *A soproni Burgstall alakos urnái*. — *Die Figuralverzierten Urnen von Sopron-Burgstall*. ArchHung 13. 1934.
- GAZDAPUSZTAI 1963 Gazdapusztai Gyula: *Későneolitikori telep és temető Hódmezővásárhely-Gorzsán*. MFMÉ (1963) 21–48.
- GAZDAPUSZTAI 1963a Gazdapusztai, Gyula: *Beziehungen zwischen den präschythischen Kulturen des Karpatenbeckens und des Nordkaukasus*. Acta Ant et Arch 5 (1963) 1–40.
- GAZDAPUSZTAI 1966 Gazdapusztai, Gyula: *Zusammenhänge der Kulturen der Ungarischen Tiefebene und des Nordkaukasus in der Skythenzeit*. Acta Ant et Arch 8 (1966) 107–118.
- GAZDAPUSZTAI 1967 Gazdapusztai Gyula: *Caucasian Relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age*. Acta ArchHung 19 (1967) 307–334.
- HÄNSEL 1976 Hänsel, Bernhard: *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume 16. Bonn, 1976.
- HANSEN 2011 Hansen, Svend: *Grossgrabhügel der Älteren Eisenzeit zwischen West Und Ost. Eine Annäherung*. In: Terra Scythica. Materialien des internationalen Symposiums (17.–23. August 2011, Denisov-Höhle, Altai). Eds.: Svend Hansen – Vjacseszlav Ivanovics Molodin (Молодин Вячеслав Иванович). Novosibirsk, 2011. 291–318.
- HANSEN 2017 Hansen, Svend: *Giant Tumuli of the Iron Age: Tradition – Monumentality – Knowledge transfer*. In: Eurasia at the Dawn of History Urbanization and Social Change. Eds.: Mauel Fernández-Götz – Dirk Krausse. Oxford, 2017. 225–239.
- HARMATTA 1948 Harmatta, János: *Le problème cimmérien*. ArchÉrt 7–9 (1946–1948) 79–132.
- HARMATTA 1966 Harmatta, János: *Kimmerek és szkíták*. AntTan 13 (1966) 107–116.
- HARMATTA 1968 Harmatta, János: *Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland*. Acta ArchHung 20 (1968) 153–157.

- HORVÁTH 1982 Horváth Ferenc: *A gorzsa halom későneolitik rétege.* — *The Late Neolithic Stratum of the Gorzsa tell.* ArchÉrt 109 (1982) 201–222.
- ИЛИНСКАЯ 1973 Илинская, В. А.: *Относительная хронология раннескифских курганов бассейна реки Тясмин.* СА 1973/3. 3–23.
- IVANCHIK 2001 Ivanchik, Askold: *Die archäologischen Spuren der Kimmerier im Vorderen Orient und das Problem der Datierung der vor- und frühskytischen Kultur.* In: *Migration und Kulturtransfer.* Hrsg.: Ricardo Eichmann – Hermann Parzinger. Bonn, 2001. 329–342.
- КАЛОЕВ 2004 Калоев, Борис Александрович: *Осетины. Историко-этнографическое исследование. 3-е изд.* Москва, 2004.
- KEMENCZEI 1981 Kemenczei, Tibor: *Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur.* In: *Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlass der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich.* Eds.: Clemens Eibner – Eibner Alexandrine. Linz, 1981. 79–92.
- KOSSACK 1980 Kossack, Georg: *„Kimmerische“ Bronzen Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa.* Situla 20–21 (1980) 109–143.
- ЛАПУШНЯН 1979 Лапушнян, В. И.: *Ранние фракийцы X-начала IV. в. до н. э. в лесостепной Молдавии.* Кишинёв, 1979.
- MEDOVIČ 1978 Medovič, Predlag: *Naselja Starijeg Gvozdenog Doba u Jugoslovenskom Podunavlju.* — *Die relative Chronologie der Siedlungen der älteren Eisenzeit im jugoslawischen Donauebiet.* Dissertationes et Monographiae 22. Beograd, 1978.
- MEDOVIČ 1981 Medovič, Predlag: *Die Geschichte der Forschungstätigkeit und die relativchronologische Lage der Alteisenzeitlichen Siedlungen in der Wojwodina.* In: Medovič, Predlag: *Die Ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten.* Referate des Symposiums in Novi Sad, 10. bis 13. September 1979. Novi Sad, 1981.
- МЕЛЮКОВА 1958 Мелюкова, Анна Ивановна: *Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднепровья.* МИА 68 (1958).
- МЕЛЮКОВА 1972 Мелюкова, Анна Ивановна: *О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии.* СА 1972/1. 57–72.
- МЕЛЮКОВА 1979 Мелюкова, Анна Ивановна: *Скифия и фракийский мир.* Москва, 1979.
- METZNER-NEBELSICK 2002 Metzner-Nebelsick, Carola: *Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im Südöstlichen Pannonien. Teil 1–2.* Rahden, 2002.
- PATEK 1974 Patek, Erzsébet: *Präskythische Gräberfeld in Ostungarn.* In: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa.* Ed.: Bohuslaw Chropovsky. Bratislava, 1974. 337–362.
- PATEK 1976 Patek Erzsébet: *A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja.* ArchÉrt 103 (1976) 3–28.
- PATEK 1982 Patek, Erzsébet: *The second half of the HB period (HB₂₋₃) in Eastern Hungary and Transdanubia.* BAR IS 144 (1982)
- ПОКРОВСКАЯ 1973 Покровская, Е. Ф.: *Предскифские поселения у с. Жаботин.* СА 1973/4. 169–188.

- SZABÓ 1985 Szabó Géza: *Neue Beiträge zur archäologischen Forschung der Früheisenzeit auf dem südlichen Teil der Ungarischen Tiefebene.* In: *IV. Internationale Archäologische Studentenkonferenz 1984.* Eds.: Borhy, László – Vékony, Gábor. Budapest, 1985.
- SZABÓ 1988 Szabó Géza: *Kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszű kerámia leletek Hódmezővásárhely–Gorzsa-Cukormajor lelőhelyen.* — *Früheisenzeitliche, eingeritzte, engestempelte Keramikfunde aus Hódmezővásárhely–Gorzsa-Cukormajor.* ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 86–99.
- SZABÓ 2015 Szabó Géza: *Keleti mítoszleletek nyugati megjelenése a regölyi astragalos leletek tükrében.* Ókor-Történet-Írás 4. 321–364.
- SZABÓ 2017 Szabó, Géza: *Eastern myth elements in the West in light of the Nart sagas and the archaeological finds of the Carpathian Basin.* Nartamongae vol. 12. no.: 1–2. Vladikavkaz, 2017. 85–109.
- SZABÓ 2018 Szabó Géza: *Égi ajándék: a komló – a honfoglalás kori tarsolylemezeink díszítéséről.* Életünk 56 (8–9) 2018. 3–13.
- SZABÓ et al. 2018 Szabó Géza – Horváth Veronika – Barkóczy Péter – Erdélyi Zoltán – Juhász Laura – Gyöngyösi Szilvia: *Keleti tárgyak vagy nyugati utánzatok? Újabb eredmények, kérdésvetések a Kr.e. 9–7. századi bronztárgyak archaeometallurgiai vizsgálatának tükrében.* — *Eastern objects or western imitations? New results and questions raised in light of the archaeometallurgical investigations of bronze objects from the 9th–7th century B.C.* Archeometriai Műhely 15/2. 77–116.
- SZABÓ 1969 Szabó János Győző: *A hevesi szkítakori temető.* — *Das Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit. Beitrag zum Problem der Population des Ung. Tieflandes in der Skythenzeit.* EMÉ 7 (1969) 55–121.
- СМИРНОВА 1983 Смирнова, Галина Ивановна: *Материальная культура Григоровское городища.* АСГЭ 23 (1983) 60–71.
- СМИРНОВА 1985 Смирнова, Галина Ивановна: *Основы хронологии предскифских памятников югозапада СССР.* СА 1985/4. 33–53.
- TASIĆ 1971 Tasić, Nikola: *Bosutska grupa – nova kultura starijeg gvozdenog doba na području Vojvodine i uze Srbije.* Materijali 7 (1971) 61–83.
- TASIĆ 1974 Tasić Nikola: *Starije gvozdeno doba.* In: Tasić, Nikola – Brukner, Bogdan – Jovanović, Borislav: *Praistorija Vojvodine.* Beograd–Novi Sad, 1974. 257–276.
- TROGMAYER 1983 Trogmayer Ottó: *A vaskor kezdete.* In: *Szeged története. I. Szerk.: Kristó Gyula.* Szeged, 1983. 95–109.
- VASIĆ 1977 Vasić, Rastko: *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia.* BAR Suppl. Ser. 31. Oxford, 1977.
- VÉKONY 1972 Vékony Gábor: *Adatok a közép-európai vaskor iránti kapcsolataihoz.* RégDolg ser. II. 1 (1972) 7–34.
- VÉKONY 1986 Vékony Gábor: *A korai vaskor kérdései Kelet-Magyarországon.* In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról.* Folklor és Etnográfia 24. Szerk.: Farkas József – Németh Péter. Debrecen, 1986. 69–79.
- VULPE 1965 Vulpe, Alexandru: *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien.* Dacia 9 (1965) 105–132.

VULPE 1980 Vulpe, Alexandru: *Problèmes actuels la protohistoire thrace Actes du IIe. Congrès International de Thracologie I.* București, 1980. 216–221.

ТЕРЕНОЖКИН 1976 Тереножкин, Алексей Иванович: *Киммерийцы.* Киев, 1976.

Rövidítésjegyzék

Acta Ant et Arch	Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
АСГЭ	Archeologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ėrmitaža (Szentpétervár)
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
AM	Acheometriai Műhely
AntTan	Antik Tanulmányok (Budapest)
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)
AV	Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BAR IS	British Archaeological Reports, International Series (Oxford)
BAR Suppl. Ser.	British Archaeological Reports, Supplementary Series (Oxford)
CA	Sovetskaja Arheologija (Moszkva)
CAB	Cercetări Arheologice in București (Bukarest)
Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (Bukarest)
Materijali	Materijali Saveza Arheoloških Društava Jugoslavije (Belgrád)
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MIA	Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR (Moszkva)
RégDolg	Régészeti Dolgozatok (Budapest)
Situla	Situla. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis (Ljubljana)
ed.	editor
eds.	editors
hrsg.	herausgeber
szerk.	szerkesztő
рис.	рисунок
t.	tábla
т.	таблица

BÉRES MÁRIA

CSOMORKÁNY MEZŐVÁROS ÚJABB KUTATÁSA ÉS EGY KÉSZÜLŐ MONOGRÁFIA

A templom maradványainak kutatása

A Hódmezővásárhely közelében fekvő egykori Csomorkány település templomának romjáról a szakirodalomban az első tudósítás 1870-ben jelent meg Rómer Flóris tollából.¹ Mintegy 120 évvel később, 1991-ben is az álló falak felmérésével, a falszövetre vonatkozó megállapítások összegzésével indult a munka. Az álló falak statikai helyzetének meghatározásához több metszetet készítettünk. A szükséges pontokon, kis támadási felületeken megvizsgáltuk az alapok méretét, állagát (2. kép, I–IV. alapkutató árkok)². A statikai és az épületfizikai elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy további megerősítés a falak állékonyosságának megőrzéséhez nem szükséges, de a felületek folyamatos impregnálása elengedhetetlen a karbantartás során.³

Szeremlei Sámuel megbízásából Tergina Gyula, a Magyar Nemzeti Múzeum Régisegtárának őre, Varga Antal gimnáziumi tanár közreműködésével 1892. október 20–21-én tárta fel az egyház épületének alapját. Kérésére Plohn Illés hódmezővásárhelyi fényképész a romokról felvételt, míg Szappanos Péter gimnáziumi rajztanár alaprajzot készített.⁴ A tanúfalak közbeiktatásával, a korban megszokott és azóta is használt kutatóárkos módszerrel végzett feltárás dokumentálása színvonalasan valósult meg. Száz évvel később, az alapok 1991–1997 közötti kutatószelvényekkel történő feltárása során mégis több új eredményt rögzíthettünk. A templom nyugati zárófalanak alapozása alatt, a mai felszíntől 210–270 cm mélységben sárga, döngölt agyag alapmaradványhoz hasonló képződmény mutatkozott (2. kép 8. szelvény), ezt óvatosan az Árpád-kori egyházi épület alapmaradványaként azonosítjuk.

Ráakadtunk egy feltehetően csak átmenetileg használt déli bejáratra, itt meghatározhattuk a bejárat ajtó küszöbszintjét, valamint a hozzá tartozó templomnak a padlószintjét is, hiszen a fugákba befolyt vörös vakolóhabarcs világosan jelölte azt. Bizonyítottá vált, hogy a későbbi periódusban a padlószint megemelkedett, a déli bejárat ajtó elbontásra és elfalazásra került.

A templom keleti felének feltárási eredményei három ponton alapvetően változtatták meg a templomról vallott korábbi nézeteket. Egyrészt előkerült az eddig ismertnél idősebb, kisebb alapterületű, döngölt kevert agyagra kötésbe rakott téglával alapozott templom, melynek alapsíkja az utána épült nagy templom alapsíkjától 70–75 cm-rel mélyebben volt. Az 1997. évi feltáráson a 18. szelvényében megtalált fundamentumrészlet kétségtelenné tette, hogy a nyolcszög három oldalával záródó, gótikus szentéllyel képzelhetjük el ezt az újonnan felfedezett épületet (1–2. kép).

Az is bebizonyosodott, hogy a legutolsó időszakban működő templom nyújtott félköríves záródású szentélyével egyszerre alapozták a külső támpilléreket. A csomorkányi templom az utolsó periódusban monumentális épület, 27 m hosszú és közel 9 m széles teremtemplom volt. Ehhez használata legutolsó fázisában — talán a templom nyugati végéről áthelyezve — emelték az északi oldalán a kis harangtoronyt, amely a földszinten sekrestyéként szolgálhatott (2. kép). A nyújtott félköríves, külső támpilléres szentélyzáródására a legjobb párhuzamot az őriszentpéteri templom nyújtja, melyet Valter Ilona a 15. század végére keltezett.⁵

¹ RÓMER 1870, 45.

² BÉRES 2000, 202–211.

³ A falkutatás a Dortmundi Műszaki Főiskola (FH Dortmund) Építészeti Karának Épületfizika Tanszéke közreműködésével zajlott. A főiskola részéről dr. Szabó Pál, a kar akkori dékánja hangolta össze a kutatási programban résztvevőket. A hazai partner a Németh Péter vezette Országos Műemlékhelyreállító Kft. Szegedi Kirendeltsége volt. Az együttműködés révén nyílt lehetőség arra, hogy néhány habarcs- és vakolat-, valamint téglaminta termolumineszcens vizsgálatát elvégezzék a kölni dóm laboratóriumában.

⁴ MNL CsCsML HL Szeremlei Sámuel irodalmi hagyatéka XIV.7.

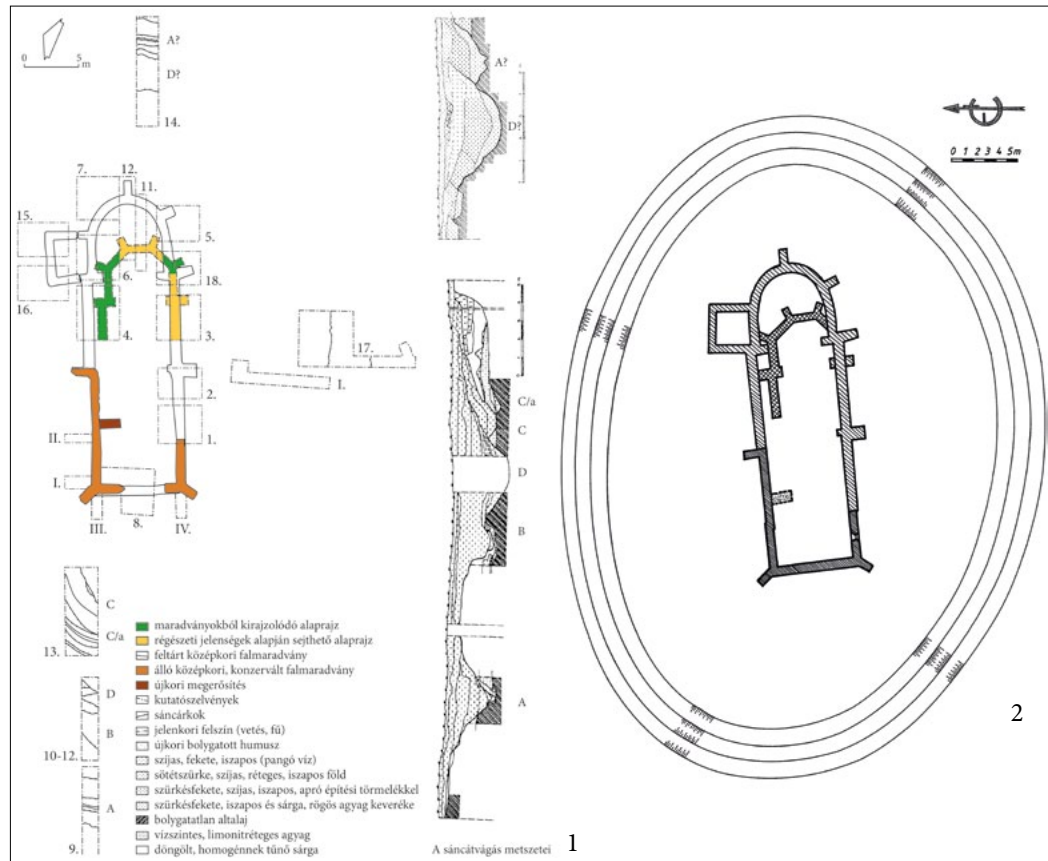
⁵ VALTER 1964, 141.

A templomdomb és a sáncárcok vizsgálata

A templomtól nyugatra végzett átvágásból kiderült (2. kép 9., 10/12., 13. szelvények), hogy eredetileg egy szigetszerű részen jött létre a feltehetően árokkal körülvett temető. Nem tudjuk, hogy ekkor állt-e egyházi épület a kiemelkedésen, de a területet a C/a árok és észak felől a Cirják-ér övezte (3. kép). Később, a korábbi temetkezések egy részét is lefedve, sárga, löszös agyag bedöngölésével, majd oldalainak meredekre faragásával körülbelül 1 m magasságú, 35–37 m átmérőjű mesterséges halmot alakítottak ki, melyet lent a 7,3 m széles, 2,55 m mély C-jelű, teknős aljú árok, a domb peremén pedig hatalmas fa oszlopokra támaszkodó kerítés vette körbe. A C árkot a leégett templom részben kormos törmelékeivel töltötték fel, s ebben csekély mennyiségű 12–15. századra keltezhető edénytöredék is volt. A feltáráson összegyűjtött valamennyi tetőcserép 26%-a volt másodlagosan égett, ebből óvatosan arra a következtetésre juthatunk, hogy a templomnak csak körülbelül harmadrésze válhatott egykor a tűz martalékává. Lelőhelyünkön a földmunkák további történetét úgy rekonstruálhatjuk, hogy kelet

1. kép: A csomorkányi templom még álló falmaradványai és a feltárt alapok az állagmegóvást követően.

2. kép: 1: A templom alapmaradványainak és a sáncárcoknak a régészeti feltárása; 2: A D árok rekonstrukciója.

felé körülbelül 10 m-rel kibővítették a dombot, és a platóján szürke agyag rádöngölésével megemelték a felszínt (2. kép). A korábbi halomépités és az akkori tömörítés erejét mutatja, hogy a feltárás során több temetkezés csontanyaga a mellékletekkel együtt a földben a döngölés következtében apró darabokra tört. A C árok betemetését követően alakíthatták ki a nagyméretű, szintén teknős aljú D árkot. Ez a védelmi öv körülbelül 8,7 m széles és a mai felszíntől mérve 3,5 m mély volt, kerülete körülbelül 150 m-re tehető. Feltehetően a belőle kikerült földanyag képezte a domb bővítésének anyagát, de az sem zárható ki, hogy a téglá- és cserépegetés alapanyaga is innen származhatott.⁶ Később az árok alkalmanként vízzel telített volt, mint ahogy azt az aljában rétegződő homok és iszap váltakozása is jelzi. A D árok keleti szakaszán (2. kép 14. szelvény) a felső rétegből egy 1462-es veret került elő. A templom nyugati végétől megközelítőleg 30 m-re tártuk fel az A sáncárcot, melynek átmetszete V-alakú. Vízzel csak időszakosan lehetett benne, eliszapolódott alját többször kitisztították. Partjainak legnagyobb távolsága 5,6 m, mélysége a mai felszíntől mérve 2,8 m volt. Aljába egyik megújítását követően került egy 1427-ből származó veret. Betöltése nagyon hasonlít a D árokban megfigyeltékhez. Az A és a D árok használata a 15. század második harmadának vége körül megszűnhetett (2. kép 1–2).

3. kép: A mesterséges halom és a C/a árok a 13. szelvényben.

A templom építőanyagairól

A templom alapjainak és környezetének feltáráskor talált kövek⁷ kőzettani értékelése⁸ lezárult. A templom feltehetően Árpád-kori építéséhez kapcsolható réti mészkőből sajnos csak egy nagyobb, szabályosra alakított, másodlagosan beépített tömb került elő.⁹

Az ásás során megismertünk egy laposabb, pelyvával erősen soványított téglatípust, ennek az alapanyagába kevert pelyva alakor búzából (*Triticum monococcum*) származott. A másik téglatípus alapanyagába téglaport vagy tégláorleményt kevertek. Helyben adott volt a nyersanyag a téglá és a tetőcserép készítéséhez. A téglák természettudományos vizsgálata is befejeződött, ennek célja az elkülönített típusok ásványtani és kémiai összetételének meghatározása, égetési technológiájuk megállapítása volt.¹⁰

A falazáskor, a tető héjazatának rögzítésekor, illetve a vakoláskor használt habarcsok egyik vizsgálati módszere a hidraulikus tényező megállapítása volt, amely segítségével kísérlet történt a habarcsok legalább századonként történő korhatározására.¹¹

⁶ BÉRES 2020, 24–25.

⁷ BÉRES 2000, 213.

⁸ KELEMEN 2008, 85–91.

⁹ KUSTÁR–SZARKA 2016, 87–89.; 19–141. A kőben szegény alföldi vidéken ezt a kőzetet — mivel nem fagyálló — általában alapozásokban és lábazatokban hasznosították. A Kiskunságban a termőtalaj alól körülbelül 1 m mélységből bányászható ki. <https://www.knp.hu/hu/csolyospalosi-foldtani-feltaras>, letöltés: 2021.03.04.

¹⁰ KELEMEN 2008, 91.; Kelemen Éva: A csomorkányi templomrom Árpád- és középkori építőanyagainak komplex földtani vizsgálata I. Kossuth Lajos Tudományegyetem. OTDK dolgozat. Kézirat. Debrecen, 1999. 12–23.; Kelemen Éva: Dél-alföldi Árpád- és késő középkori egyházak építőanyagainak összehasonlító archeometriai vizsgálata. Debreceni Egyetem Földtudományi Doktori Iskola, PhD értekezés. Kézirat. Debrecen, 2010.

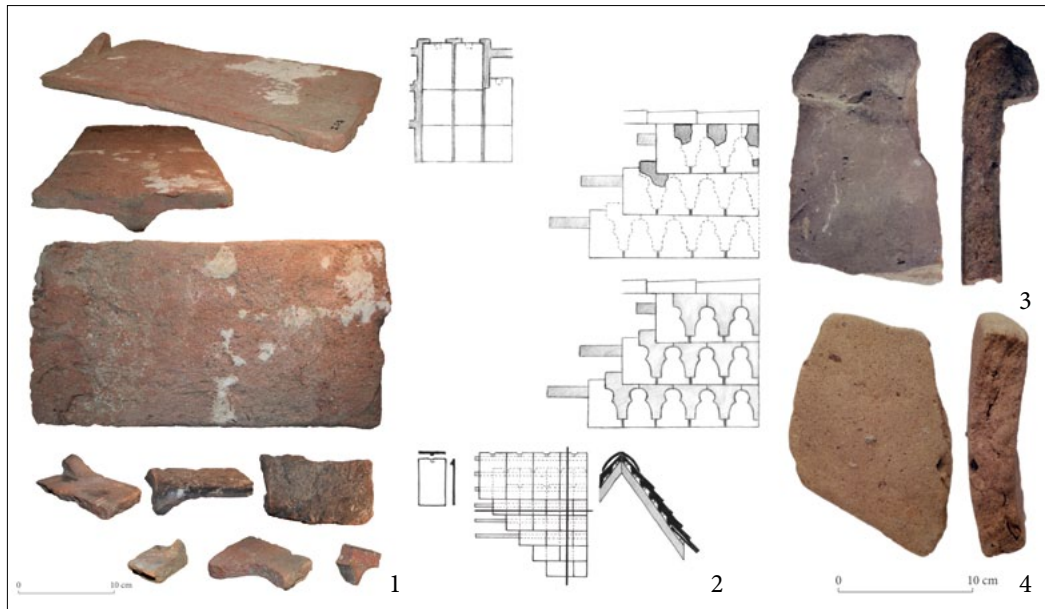
¹¹ KELEMEN–RÓZSA 2007, 111–113. A varsói Nemzeti Múzeumban és a Budapesti Műszaki Egyetemen történt előzmények után újabban a Debreceni Egyetemen végeztek ebben az irányban kísérleteket.

A 626 darab megmért tetőcserép-töredék adatára támaszkodva, 76 darab elemzésével¹² került sor a csomorkányi templom héjazata egy-egy részletének rekonstruálására (4. kép 1–3).

Termolumineszcens vizsgálatok¹³

A templom romfalaira vonatkozó kölni termolumineszcens adatoknak, a temetőfeltárás eddigi eredményeinek, valamint az okleveles említéseknek az egybevetését követően néhány időrendi megállapítást is tehetünk. Téglát és habarcsot együttesen a 13. század első harmadában (1200±30, 1220±30, 1200±30 és 1250±30) és a 14. század első harmadában (1300±30, 1310±30, 1320±30, valamint 1350±30) készítettek, amely megfelelhet a C védelmi árok használati idejének. Ebben az időszakban biztosan számolhatunk új egyház emelésével, és/vagy jelentős átépítésekkel, tatarozásokkal. Ugyanígy igazoltnak tekinthetjük a 15. század középső harmadában, az A és a D árkok használaton kívül helyezése előtt megvalósuló építkezést (1450±30). Ez utóbbi munkálatokkal elsősorban a külső támpilléres, nyújtott félköríves szentélyzáródású mezővárosi teremtemplom emelését azonosíthatjuk.

A ma látható északi falszövetben a kölni vizsgálatok szerint 10. századra keltezett másodlagosan beépített téglák is vannak. Csábító volna a motte korai építésével összekapcsolni ezt az adatot, mivel ennek a lehetőségét a C/a árok kézzel formált kerámia leletei sem zárják ki. Ám a példa arra is figyelmeztet, hogy bármely természettudományos adatsor csak akkor hasznosítható szakmai szempontból, ha az a relatív kronológia, a más tárgyegyüttesekkel való keltezés, és a régészeti objektumokkal való összevetés próbáját is kiállja. Többnyire ezt célozták az építőanyagokon elvégzett vizsgálatok.

4. kép: A csomorkányi templom tetőcserepei és a héjazat részleteinek rekonstrukciója. 1: Egyenes aljú, magas piramidális orrú cseréptípus és karéjos, lapos cserép töredéke. 2: A karéjos, a szimpla és kétsoros fedés módja Csomorkányon. 3: A cserépléc mellett feketére égett lapos cserép orrtöredéke. 4: Ívelt tetőcserép darabja a 10/12. átvágásból.

¹² BÉRES 2020, 29–46.

¹³ Konrad Graef-Dramm 1993. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Szeged, 1993. június 2. ikt.sz.: 1–76.

5. kép: Temetkezések a torony alatt.

A temető feltárása, a sírok általános jellemzése

Az egyedileg elkülönített, dokumentált sírok száma 342. Ennél azonban a feltárás során jóval több eltemetett egyéneknek a földi maradványait gyűjtöttük össze. Ugyanis egyetlen olyan temetkezést sem találtunk, amelyet egy másik sír beásásával, vagy a templomdombon folyt egykori építkezésekkel, átalakításokkal ne bolygattak volna meg. Csaknem minden temetkezéshez tartozott egy vagy több úgynevezett csontpakolás. Ilyen esetekben a sír beásásakor a megbolygatott korábbi csontmaradványokat az újonnan eltemetett fejéhez vagy lábához rakták, máskor a koporsó tetejére (5. kép; 6. kép 1–2). A vizsgálható egyének pontos számát még nem tudjuk megadni, mert jelenleg is folynak az embertani¹⁴ és a paleopatológiai¹⁵ elemzések.

A temetkezések általános jellemzője a keletelés¹⁶, ez jobbra a templom tájolását követi, néhány esetben jelentősebb eltérés volt a Ny–K-i iránytól, ennek régészeti magyarázatát nem találtuk, a temető teljes embertani feldolgozását követően talán választ kapunk a jelenségre.

Temetkezési szokások és leletek, viseleti rekonstrukció

A temetőre sűrű egymásra temetés volt jellemző. Koporsóra, vagy a halottat a földtől megóvó deszkafedésre viszonylag kevés famaradvány utalt. A koporsónak tűnő deszkakorhadékokból csak ritkán került elő szög. Ezek is inkább egy-egy szórvány (a fedélszék kialakításakor vagy a bontásakor szétszóródott) kartácszegnek tűntek. A feltárt emlékekből koporsó nem rekonstruálható. Egyes esetekben a szorosan elhelyezkedő csontok halotti lepel használatára mutattak.

A csomorkányiak halotti viseletéhez tartoztak a fejen lévő párták (110., 116. és 601. sírok), ezekből csak foszlányok kerültek elő. A feltárt sírok kis százalékában találhatóak meg, de jellegzetesek

¹⁴ A temető csontanyagának embertani vizsgálatát, azaz az eltemetettek biológiai leírását és a paleopatológiai elemzését dr. Marcsik Antónia végzi. MARCSIK 2019, 47–48.

¹⁵ A paleopatológia a fertőző megbetegedések csonttani tünetei alapján vizsgálja az egykor élt közösség egészségi állapotát.

¹⁶ A fej nyugaton volt, s az eltemetett kelet felé, a templom szentélye irányába nézett.

6. kép: 1: A 39. sírban nyugvók. 2: A 40. sír.

az alsó és a felső ruházatot összefogó úgynevezett párizsi kapcsok és gombok: ezek a nyak vagy a derék táján helyezkedtek el, esetleg a mellkason egy sorban voltak megfigyelhetők. A legtöbb párizsi kapocs kerek átmetszetű vagy laposra kalapált bronz drótból hajlított volt. Ritkábban bukkantunk öntött bronz vagy ezüst kapocsra, egy esetben viszont szokatlanul nagyméretű vas párizsi kapocs¹⁷ volt az eltemetett medencecsontján, a textilzalag alatt (7. kép 1–3). A párizsi kapcsokat, mint más középkori temetőkben a 14–16. századra keltezhetjük.

Az arany vagy ezüst szállal szőtt szegélyek, szalagok, pántok és csipkék maradványai, vagy a textilek agyagba nyomódott és rögzült lenyomatai szintén kis számban ismertek (11., 16., 100., 165., 170., 718. sírok), közülük három esetben (11., 16. és a 100. sír), sikerült a ruharészletet vagy a ruházatot is rekonstruálni.¹⁸ A 100. sírban nyugvó tíz év körüli gyermek öltözetét a sírban talált textillenomat és egy képzőművészeti alkotás segítségével¹⁹ a Tornyai János Múzeum *Évszázadok a Hód-tó partján* című várostörténeti kiállításában is megjeleníthették. Obolusra, azaz az eltemetettnek útravalóul adott pénzre, jobbra a nyak tájékán akadunk.²⁰

¹⁷ TJM ltsz.: 2019.16.91., 2019.16.28., 2019.16.188.

¹⁸ BÉRES 1997, 34–36.

¹⁹ A 100. gyermeksír viseletének életre keltése id. Pieter Brueghel (1515?–1569) 1559–1560-ban készült *Gyermekjátékok* című festménye alapján történt, mivel a sírban körvonalazódó szabásminta és a durva szövet kínálta a párhuzamot. A 16. század közepére Flandriában megindult az olcsó, kevésbé jó minőségű szövetek nagy mennyiségű előállítására, melyet városi polgárok és parasztok is megvásárolhattak, ahogyan azt a festményen megjelenő életkép is tanúsítja. A csomorkányi és a Brueghel által megjelenített ruházat szabásának nagy hasonlatossága azt is jelezheti, hogy ebben az időben a mezővárosi polgárságunk viselete, divatkövetése nem terhetett el jelentős mértékben a nyugati megfelelőjétől.

²⁰ I. kutatóárok, 412. sír, C. 306. II. András (1205–1235) pénze, rossz állapotban, kettétörve. TJM ltsz.: 2019.16.21.

7. kép: 1: Öntött ezüst párizsi kapocspár a 61. sírből. 2: szórvány bronz drót kapocspár a 2. szelvényből. 3: vas kapocs hímtagja a 36. sírből.

A sírokból kevés ékszer került elő. Közülük a temető indulásának keltezése miatt kiemelten érdemes a halánték- vagy más néven hajkarikákkal foglalkozni. Az S-végű hajkarikák a Kárpát-medence Árpád-kori temetőinek vezérleletei. A 11–13. században általánosan elterjedt női ékszernek tűnnek, etnikumtól független divatékszer, a közép-európai köznépi halotti viselet része. A feltáráson összesen 11 db S-végű hajkarika került elő (8. kép), 3 db ezüst és 8 db bronz, valamennyien rossz állapotúak.²¹ S-végűk a középkori planírozások, döngölések, bolygatások következtében a megtaláláskor már hiányzott. Valamennyi hajkarika a templom keleti végének körzetében bukkant fel, részben a Csányi Viktor által folytatott feltárás²² templomtól délkeletre eső területéhez közelítve, ami azt jelentheti, hogy az Árpád-kori település egy időszakban megközelítette az Árpád-kori temetőt. A hajkarikák közül csak egyetlen darab volt eredeti helyén. A 714. sírban a Dél-Alföldön megszokott módon, a halánték mellett került elő a vékony drótból hajlított, kisméretű, sima S-végű, bronz hajkarika, érdekessége viszont, hogy 1 db volt belőle.

8. kép: 1: Ezüst, bordázott S-végű hajkarika a 3. szelvényből. 2: bronz, sima S-végű hajkarika a 712. sírből. 3: bordázott köpűs hajkarika a 420. sír földjéből.

²¹ TJM ltsz.: 2019.16.43., 2019.16.42., 2019.16.48.

²² CSÁNYI 2019, 27.

Az S-végű karikáink általában kör keresztmetszetűek, de egy ízben (718. sír földjéből) a ritkán előforduló négyszögletes keresztmetszetű huzalból hajlították őket. A 3., az 5. szelvényből és a 718. sír földjéből előkerült, közepes méretű ezüst hajkarikákról volt megállapítható, hogy egykor bordázott S-véggel rendelkeztek. Ez a díszítés a 11. század közepétől keltezhető. Használatuk felső időhatárának megállapításához támpontot a pénzzel keltezett kincsleletek²³ szolgáltatnak, ezek alapján IV. Béla (1206–1270) uralkodása alatt még biztosan előfordultak.²⁴ A 420. sír földjéből származó bordázott köpűvel ellátott, bronz hajkarikát a 12. század második felétől a 14. század első feléig keltezhetjük.²⁵

A karika ékszerek sírba kerülését — megfontolva, hogy a bronz hajkarikák S-vege nem volt bordázott, s a hajkarikák inkább kisebb, illetve közepes méretűek voltak, figyelembe véve a 412. sírban található II. András kori obolust — a 12. század elejétől a 13. század vége közé teszem, de nem zárhatjuk ki, hogy a temető használata már a 11. század közepén elindult.

Csomorkány az alföldi mezővárosok között

A bőséges vízellátású Alföld településhálózata a domborzati viszonyoknak, a föld minőségének megfelelően alakult ki, fejlődésében a közlekedés és a gazdaság szerkezetének változása döntő szerepet játszott. A tájegység egyetlen jelentős városa Szeged szabad királyi város, így a középkorban a városi funkciót betöltő központi helyek a mezővárosok lettek.

A Tiszántúl a 16–17. században a török hódoltság része. Az 1570-es évek közepétől a hódoltsági területek megyei közigazgatásának tisztikara az iratokkal északra, a Habsburg fennhatóság alatt álló királyi Magyarországra költözött, a Csanád és Csongrád megyei iratanyag a Füleki várban 1682-ben megsemmisült. Azok a tiszántúli birtokosok, akik 1541/1552/1566 után rákényszerültek a törökkel való együttműködésre, és a Szapolyai királyi házhoz majd az erdélyi fejedelmekhez húztak, a fejedelemség területén kerestek maguknak biztos otthont és féltett birtokleveleiknek, birtokaik ügyintézésével kapcsolatos irataiknak menedéket. Így az országrész mezővárosi fejlődésének forrása a török, a királyi, és az egyházi adóösszeírásokon kívül meglehetősen töredékes.

A magyar jog 1514-ben²⁶ csak a szabad királyi városok lakóit tekintette szabad polgároknak, rajtuk kívül nemeseket és jobbágyokat ismert. A jobbágyokat megfosztotta a szabad költözködés lehetőségétől. Ebben már 1530/1531 fordulóján a Szapolyai János király által Budára összehívott országgyűlés változást hozott, ugyanis visszaállították a jobbágyok szabad költözködési jogát. Ugyanekkor a Magyarországról való állatkivitel királyi engedélyhez kötötték.

A magyar városhálózatot a középkorban az agrárjellegű városok túlsúlya jellemezte. A 15. század közepére a dunántúli területeken a mezővárosok számszerű gyarapodása megállt, ezzel szemben az Alföldön a 16. század első felében, 1526 után is születtek mezővárosok. Jó példa erre Csomorkány esete, amely Jaksics Márk kérelmére — összhangban Szapolyai János király várospolitikájával — 1535/1536 fordulóján két országos vásárral mezővárosi rangot kapott. A 15. század első felétől a királyi engedély mellett földesúri támogatás, uradalmak kialakítása és uradalmi központok létrehozása növelte a mezővárosi kiváltságokkal rendelkező települések számát és segítette a városiasodás folyamatát.²⁷ Az okleveles adatokból azt sejtjük, hogy legalább tisztartó irányításával már a Hunyadiak korában kialakulhatott uradalmi központ Csomorkányon, amely a Jaksicsok

²³ SZŐKE-VÁNDOR 1987, 52. Az Etyek-Richárdpuszta, Aranyosoldali-dűlőben talált kincsleletben 28 bordázott, 51 egyszerű S-végű karika, 1 sodrott ezüstgyűrű és 39 400 darab pénz volt.

²⁴ SZŐKE-VÁNDOR 1987, 79.

²⁵ KULCSÁR 1996, 252., 271.

²⁶ Werbőczy István: Tripartitum. Hármaskönyv. Nemes Magyarország Szokásjogának Hármaskönyve melyet Werbőczy István a királyi felség személyes jelenlétének helytartója, a legnagyobb gonddal készített Ulászló úrnak. 1514 (1517) III. rész 25. cím szől a jobbágyok szabad költözködésének megvonásáról. http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm, letöltés: 2021.02.07.

²⁷ BÁCSEI 1965, 16. Az oppidumok száma a 16. században a középkori Magyar Királyságban elérte az 550–700 db-ot.

birtoklása idején is fennállhatott, hiszen a nagylaki vár és központjuk távolsága a csomorkányi és a környékbeli birtokaik közvetlen irányítását nem tette lehetővé. A külföldi egyetemek látogatása a mezővárosok kulturális szerepének erősödését, a reformáció értékeinek széleskörű elterjedését jelzi. A Csomorkányt birtokló Jaksics Márk és felesége valószínűleg nem voltak protestánsok, de leányaik közül a Csomorkányt 1560-ban fele részben megöröklő Dóczi Miklósné Jaksics Erzsébet (Mária és Anna húgaival együtt) már biztosan protestáns volt. Különleges vonás, hogy az alföldi mezővárosok számának 1450-től bekövetkező dinamikus gyarapodásában Európa nyugati és keleti fele között kialakult regionális munkamegosztást, az agrárexport városképző hatását érhetjük tetten.

A mezőváros — egyházi vagy világi földesura által — kiváltságokkal felruházott település. Esetükben a kiváltságok egyedileg alakultak ki, a közösséggel kötött megállapodástól függött, ezért egységes mezővárosi jogállásról nem beszélhetünk. A legfontosabb mezővárosi kiváltság a vásártartási jog volt. A 15. században a mezővárosok lakosságának körülbelül 20–25%-a kereskedelemmel és kézműiparral foglalkozott. Rendezett képet, városiasabb jelleget mutatnak azok a mezővárosok, amelyek koldulórendi kolostorral és/vagy ispotállal rendelkeztek. A Kubinyi András történész által a központi helyek 10 fő ismérve alapján kidolgozott pontrendszer segíti az oppidumok városi funkciójának objektív értékelését²⁸. A magyar mezővárosok többségét a lakosság száma alapján a törpe és kisvárosok kategóriájába oszthatjuk be, de jellemző adat, hogy a mezővárosokban ötször többen éltek, mint a falvakban.

Csomorkányt más birtokokkal együtt 1464-ben Hunyadi Mátyás a Szerbiából beköltöző Jaksics családnak adja. Jaksics István, Demeter és Vuk vezetésével 1469. december elején 50 csomorkányi, zömében jobbágy jogállású férfi hatalmaskodásban vett részt. Szénás faluban rontottak rá Bicsei Gergely gazdatisztra és jobbágyaira, akiktől 100 arany forint értékű búzát elvettek, szekérre rakták, majd elszállították.²⁹ Figyelembe véve a két település távolságát, a megpakolt szekerek lassabb mozgását, a hatalmaskodást komoly sérelem megtorlásának tekinthetjük, hiszen egyrészt a vállalkozás a téli hidegben 5–7 napig is eltarthatott, a megszerzett érték pedig egy kisebb méretű település körülbelül egy éves adóját tehetné ki. Ránk maradt a hatalmaskodásban részt vevők névsora, amely nemcsak a magyar családnevek kialakulásához nyújt adalékot, hanem számos apró információt hordoz a település életére vonatkozóan.³⁰

A felsorolt nevek azt jelzik, hogy Csomorkányon zömmel magyar lakosság élt, de letelepedtek itt idegenek, külföldről érkező, talán hospes török, szász, több tót/szlavón és a közelből egy kun, a Csartai család is. A szabad költözködés élő gyakorlatát igazolhatja, hogy nevük alapján Csanád- és közelebbi vagy távolabbi vármegyék településeiről is érkezhettek Csomorkányra jobbágyok (Csika, Eres/Ercs, Gara, Keve, Hany, Pitvaros). Érdemes figyelni a szekérgyártó, a szalmafonó (szalmás), a szabó és a cserepes mesterekre, hiszen őket jobbágy iparosoknak, a jobbágyság szabad menetelű vállalkozóinak gondolhatjuk. A családnevek közül a szántó, a gapyas a Csomorkányon folytatott földművelést és juhtenyésztést húzza alá, míg foglalkozását tekintve a két nyuszer — talán szintén hospesek — dió termesztéssel, dió olaj sajtolással és kereskedelemmel foglalkozhattak.³¹ A településnek volt 1470-ben is bírja, Bikó (Bíró) Benedek személyében. Évekkel később is hallunk Csomorkány

²⁸ KUBINYI 1989, 24.; 1999, 504., 516.

²⁹ SZEREMLEI 1901, 309. A feltételezhető útvonal: Csomorkány–Sámson–Kutas–Mágocs–Újváros–Gádos–Szénás, a távolság bő 60 km lehetett. Szekérrel, felkészített lovakkal, pihenőkkel 10–12 óranyi az odaút, valamivel lassabb a rakomány miatt a visszaút. Mivel december végén történt az esemény, korán sötétedett, talán hó nem volt, mert nem szánokkal vonultak fel. Minimum 3 napos, de inkább 5–7 napos vállalkozás volt.

³⁰ Magyarországon a jobbágyság körében a kételemű név csak a 16. század elején vált általánossá. A 13–14. században kialakuló magyar családnevek eredete lehet személynévből, helynévből, foglalkozásnévből, népet/nemzetiséget jelentő szóból, tulajdonságot vagy testi jellegzetességet jelentő szóból. A 15. században a családnevek beszédesek, foglalkozásnevek esetében általában az egyén foglalkozását rögzítik.

³¹ Nüsser/Nusser (német 1280) magyarított alakja. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/torokbalint/torokbalint_grossturwall/pages/032_Csaladi_nevek_szarmazasa.htm

bírájáról, ugyanis 1504. augusztus 12-én a káptalan kiküldött tanújaként Szarvadi István csanádi kanonok Bajnai Both András bárónak a csomorkányi birtokába való beiktatására érkezik, ám a beiktatás nem valósult meg, mert Nagylaki Jaksics István és Márk nevében a csomorkányi bíró ellentmond az egykori dalmát és szlávón bán beiktatásnak.³² A Csanád (Pethes), a Csák (Csák), a Csorna (Bajnai Both) nemzetségek nemesi leszármazottjait is fellelhetjük a településen. Az 1470-ben összeírt családok 49%-a 1567-ben még Csomorkányon élt, köztük az 1523-ban a csanádi kanonok erőszakoskodó jobbágysai által félholtra vert „Barrabás” család akkor zsellér jogállású feje is.³³ Viszont a paraszti vállalkozói réteg a lakosság felével eltűnt innen. Érdekes jelenségre világít rá a csomorkányi cserepesek esete. A fentiek szerint korábban Szilágyi Erzsébettől /Hunyadi Mátyástól/, a Jaksicsoktól jobbágybirtokot és agyagbányát bérelhettek, s engedélyt szereztek a földesúrtól a tetőcserép gyártásra.³⁴ A csanádi szandzsák csanádi náhije adóösszeírása szerint 1567-ben már nem éltek Cserepes nevűek Csomorkányon. A Jaksicsok 1464-ben Hunyadi Mátyás királytól nemcsak a csomorkányi és a nagylaki uradalmat, hanem a hód-vásárhelyi uradalom egy részét is megszerezték (Úrnépe), így a Cserepes család(ok?) élve a szabad költözködés és a földesúrtól kapott iparüzési jog lehetőségével, vállalkozásuk érdekének megfelelően, könnyen áttehették — földesuruk engedélyével — székhelyüket előbb Vásárhelyre, majd — a török defterek tanúsága szerint — Makóra. Összeségében — figyelembe véve a teremtemplom felépítését és az imént idézett források tanulságait, úgy tűnik, hogy a 15. század utolsó harmadára Csomorkány a mezővárosi rang elérésének a küszöbén állhatott, ténylegesen azonban csak 1535/1536 fordulóján kapta meg a mezővárosi kiváltságot, ekkortól említik egymást követően háromszor oklevelekben oppidumként.

Áttekintve a 16. századi török defterek Csomorkányra és Vásárhelyre vonatkozó bejegyzéseit, a királyi adójegyzékeket, a váci török vámnaplót, a Jaksicsok örökösödési megállapodását, egy új gazdasági fejlődési folyamatra lehetünk figyelmesek. A csomorkányról elköltöző és a helyben maradt családok is szerezhettek az 1566-ra náhije székhellyé lett Hódvásárhelyen ingatlant (Nagy, Szabó, Fekete, Szántó, Farkas, Kis, Bíró, Tót, Péter, Mátyás, stb. családok). Ez a lépés az adózás szempontjából kedvező volt, hiszen ismerünk olyan éveket, amikor a jobbágyok által bejelentett, lakatlan porta után nem kellett a királyi/földesúri adót megfizetni. Másrészt Vásárhelyen a ház birtok által a töröknek fizetett adó feleannyi volt, mint Csomorkányon vagy Makón. A török pedig az úgynevezett szállások, a bérelt területek állatállománya után csak bemondásra szedte az adót. A csomorkányi, elköltözött családok egy részét az adóösszeírások szerint feltehetően Vásárhelyen találhatjuk meg, míg mások vásárhelyi és csomorkányi portával és házzal is rendelkeztek. Főként Vásárhelyről új csomorkányi lakosok (Kalmár, Oláh, Sánta, Szűcs, Varga, Zsarkó családok) jelentek meg a 16. században³⁵, nevük alapján lehettek akár kereskedő/tőzsér vagy iparos foglalkozásúak is, vagyonukat azonban a török defterdár leginkább a 100, vagy több száz as nagyságú nyájaikkal mérte. Máskor a földesurak is megjegyzik irataikban, hogy egyes jobbágaik különösen gazdagok (például a Szűcs család). Úgy tűnik, hogy a 16. század második harmada végére Csomorkányon előtérbe került a nagyfokú állattenyésztés, amely a mezővárosi fejlődés eredménye és egyszerre ösztönzője is volt. A város pedig jelentősen bekapcsolódott a nyugatra irányuló szarvasmarha kereskedelembe, a mezővárosi fejlődés egyik jellegzetes magyar útját követve.³⁶

³² G. Tóth Péter: A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban. 1354–1526. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program. Kézirat. Szeged, 2014.

³³ SZEREMLEI 1901, 311.

³⁴ BÉRES 2020, 28–29. és KÁZMÉR 1993, 237. A cserepes szó a 15. században a foglalkozásnevet és a személynevet is jelent, a 16. században egyaránt jelentégetett agyagedény- és tetőcserép készítőket is hívnak cserepesnek.

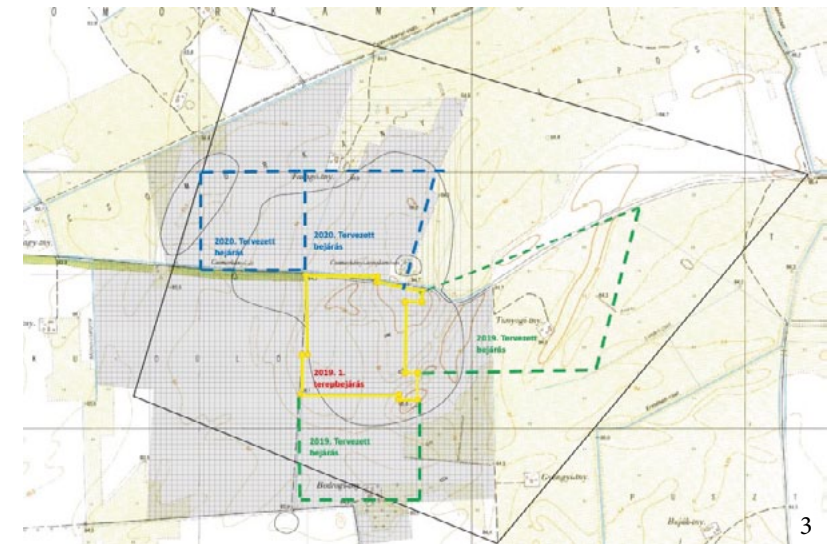
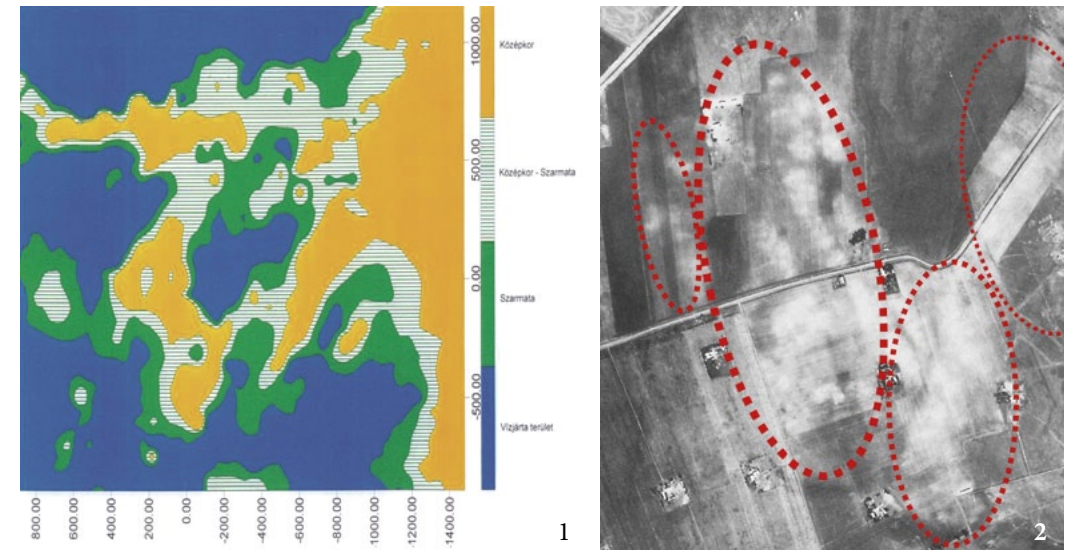
³⁵ Nem zárható ki, hogy az 1469/1470-ből ismertett családokkal rokonságban voltak, leányági leszármazottak és örökösök is lehettek.

³⁶ KÁLDY-NAGY 1968, 32–34.

A mezőváros régészeti kutatása

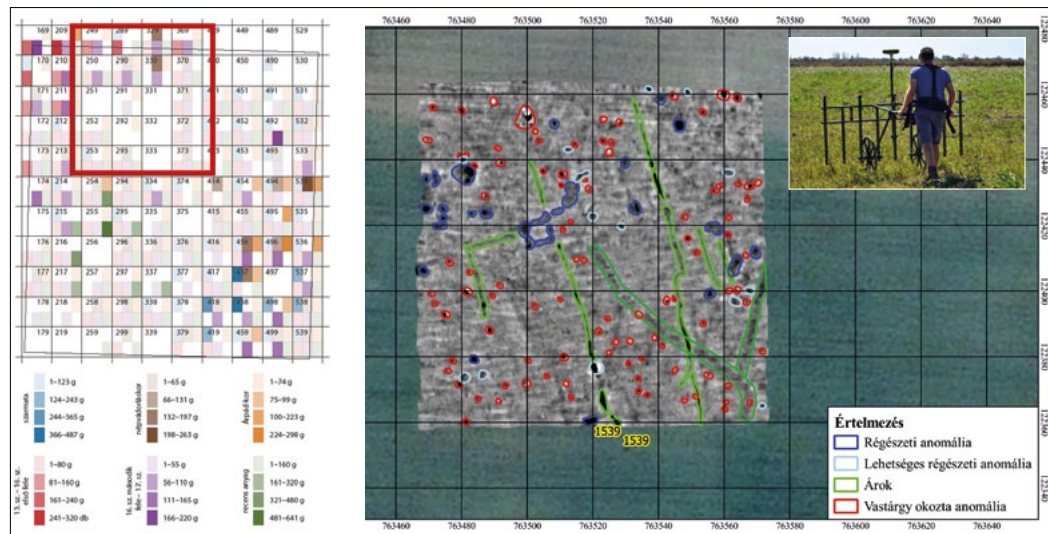
„Ki tehát a síkra; semmi sem oly csekély, hogy ismerete fölösleges lenne ...”³⁷

Az elmúlt két évtizedben a mezővárosokat érintő régészeti feltárási és településkutatási módszerek egységesültek, ez lehetőséget ad arra, hogy a régészeti módszerekkel kutatott mezővárosi területre-
szek adatait összevessük. A mezővárosok esetében a régészeti vizsgálatok során a roncsolásmentes kutatási módszerek alkalmazása — a légifotók elemzése (9. kép 2), talajradar használata (10. kép), terepbejárás, szintvonalas térképezés (9. kép 1), a természettudományos mintavétel, az archeometriai

9. kép: 1: A 2003-as szintvonalas felmérés a mezőváros feltételezett területéről. 2: MN TSZF 022/1989 légifotó részlete a feltételezett telek-, árok- és útnyomokkal. 3: A 2019/2020. évi közösségi terepbejárás tervezett területe.

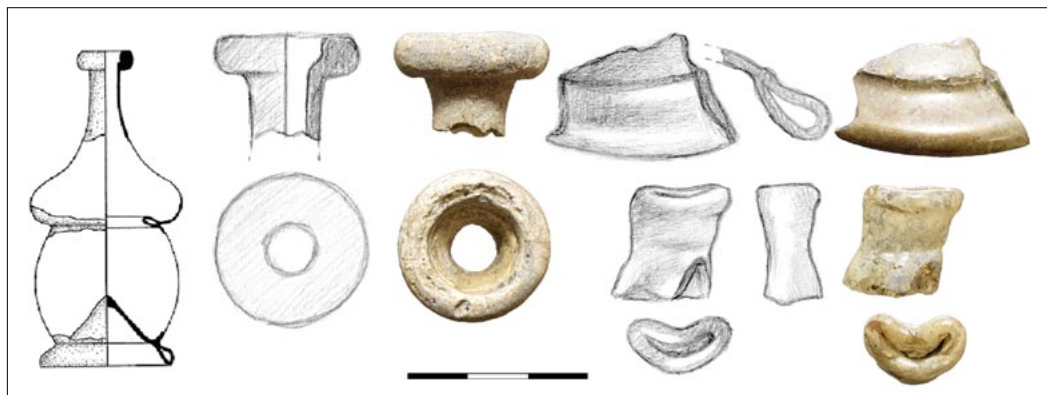
³⁷ RÖMER 1869, 45.

10. kép: A régészeti leletgyűjtés és a geofizikai mérés adatainak egybevetése.

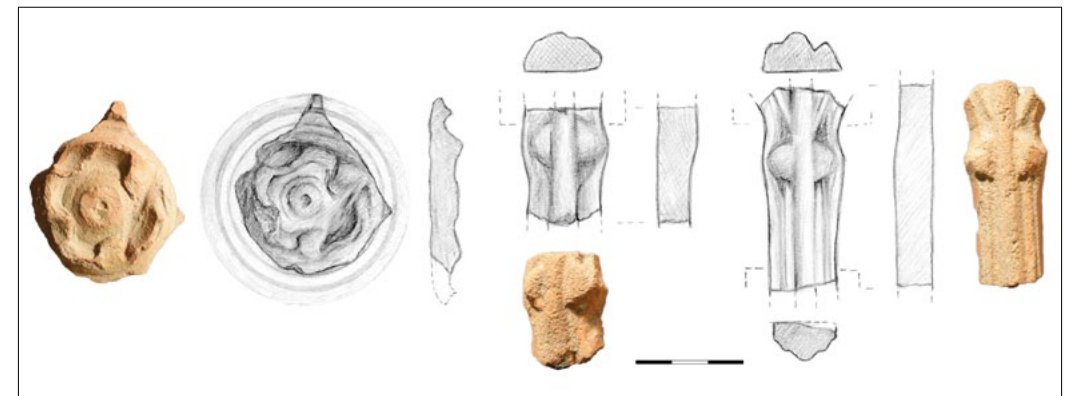
vizsgálatok eredményeinek elemzése, beépítése a régészeti-történeti rekonstrukcióba, a környezeti szempontok figyelembevétele — általánossá vált.³⁸

Csomorkány esetében a fentebb felsorolt kutatási lépések megtörténtek. Ennek keretében az egyik legjelentősebb vállalkozás a 17,5 hektáron 20x20 m-es négyzethálóban, közösségi régészet keretében megvalósuló intenzív terepbejárás volt (13. kép). A település rekonstrukciója során felhasználásra került egy archív, térképészeti célú légi felvétel, valamint több kézirat és nyomtatott térkép. A település alapszerkezetét a mezőváros körülbelül 50 hektárnyi orsó alakú, feltehetően vízzel körülvett belső magja adja, amelynek északi részében helyezkedik el az egyes periódusokban árokkal megerősített templom. A déli felében egy körülbelül 200x200 m-esnek látszó, szintén árokkal övezett szabályos területet érzékeltünk, melyet egy lehetséges udvarházként, és az előterében meghúzódó piacként értelmeztünk. A központ körül körülbelül 500 hektárnyi nagyságú területen a városba vezető utakat, mellettük sorban elhelyezkedő telkeket véltünk elkülöníthetőnek. Csomorkány építészeti megjelenése a nagy beltelkek következtében falusias lehetett.

11. kép: Válogatás a közösségi terepbejárás során talált üvegleletekből.

³⁸ PUSZTAI 2010, 11–16.

12. kép: Válogatás a közösségi terepbejárás során talált kályhacsempe-töredékekből.

Az intenzív terepbejárásra a területet 2019-ben a feltételezett udvarház, majd 2020-ban a templom közelében mértük ki, mert arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy a régészeti leletanyag tükrözi-e a településen belüli térbeli tagolódást (központ-periféria), ami a lakosság társadalmi összetételével függhet össze (11–12. kép). Erre ugyanis a Jaksics Márk halálát követő örökösödési folyamatban az egyezkedésről értékelhető írott adataink maradtak fenn.

Az intenzív terepbejárás az önkéntes segítőknek köszönhetően³⁹ viszonylag rövid idő alatt lezárult (13. kép). A múzeumba került több mint 80 ezer tárgy, elsősorban kerámia és kőanyag tisztítása, számozása és elsődleges csoportosítása (korszakba sorolás, parcellánként és korszakanként a leletek mennyiségének táblázatos nyilvántartásba vételével) megtörtént. Annyi már most is megállapítható, hogy a szórt elhelyezkedésű Árpád-kori település után, a 14–16. században intenzív megtelepedés jellemző mindkét terepbejárással vizsgált területén a mezővárosnak. A régészeti tevékenység során összegyűjtésre kerültek olyan leletek (mázás és mázatlan áttört díszű kályhacsempék mellett szerényebb bögrés kályhák alkotóelemeinek töredékei), egyszerű, késő középkori üvegpalackok és színes középkori üvegpohár darabjai, amelyek képesek megeleveníteni Csomorkány késő középkori anyagi kultúráját és mindennapi életének néhány pillanatát (12. kép).

Archeometriai vizsgálat keretében már elvégeztük a 2019 tavaszán gyűjtött kőzet- és csiga-, valamint kagylóanyagok feldolgozását. Mintakataszter készült a kőzetanyagból, amit a későbbi régészeti szakmunkák is felhasználhatnak. A feldolgozott 1715 db minta (előkerült kőzet) kiemelkedően magas szám, reprezentatív vizsgálati eredményt jelent. Míg Kelemen Éva munkájában a templomhoz köthető 17 féle kőzet nagy része építő- és díszítő kövekként értelmezhető, addig a felszíni leletekben a 27 féle kőzet változatosabb, színesebb képet mutat. A topográfiai emlékek körében jóval nagyobb a munkaeszközök aránya. A többféle felszíni kőlelet — noha az idők folyamán

³⁹ Köszönjük az önkéntes munkáját a regisztrált résztvevőknek: Ábrahám család, Ágoston János, Bakos család, Balla család, Baranyai Attila, Bende család, Budai Réka, Csató család, Csillag család, Csipak család, Csordás Tibor, Ifj. Balla Gábor, Dányi Árpád, dr. Házi Edit és családja, dr. Kocsis Éva, dr. Oláh Zoltán Sándor, Dudás-Szabó család, Evancs Zoltán, Gregus család, Hegedűs Valéria, Herczeg család, Horváth Mónika, Janovszki család, Kelecsényi Tímea, Kis Mihály, Kósa Zsuzsanna, Lázár család, Lendvai család, Lovász Viktor, Lökös család, Magyar Anita, Nagy család, Nagy Zoltán, Nagy Ákos, Nagy-Kovács család, Nagyné Bús Gabriella, Nyikos Dániel, Oláh Fanni, Pap Ádám, Pap Ákos, Ponicás család, Rostás Gergő, Sándor Jenő, Tatar család, Terjéki-Pap Vivien, Török család, Török Zsófia, Törökné Donkó Judit. Mindenki mást is megillett a köszönet, akik nem regisztráltak, de segítettek a gyűjtőmunkát. A Tornyai János Múzeum részéről Bakosné Herczeg Zsuzsa, Csányi Viktor, Donka Gábor, Elek András, Göbolyös Mihály, Imre Lajos, Kiss Attiláné, Kocsis Imre, id. Kocsis Imre, Molnárné Balázs Zsuzsa, Morvay Tamás, Simon Adrienn, Szabó-Hubay Attila Győző, Szántó Lili, Vanderstein Péterné vett részt a kutatásban. A magnetométeres felmérést a Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. végezte. A tanulmányhoz a fotókat Donka Gábor, Göbolyös Mihály és Kelemen Éva készítette, a tárgyrajzokat Szántó Lili, a képek digitalizálását és szerkesztését Göbolyös Mihály végezte, munkájukat ezúton is köszönöm.

13. kép: Intenzív terepbejárás Csomorkányon közösségi régészet keretében 2019. március 30-án.

igencsak apróra zúzták őket a nehéz mezőgazdasági gépek — származási helye szükségszerűen változatosabb, mint a templom feltárásából származóké. Az összegyűjtött puhatestű héjmaradványok malakológiai⁴⁰ vizsgálatára e lelőhelyen első ízben került sor. A klímaoptimum egyes időszakában a térségben a csigafajok túlnyomórészt a nyílt növényzet (mocsaras puszták) kialakulását jelzik.⁴¹

A terepbejáráshoz hasonlóan az egykori mezőváros területén a roncsolás mentes geofizikai és fémkeresős vizsgálatok is kiváló eredményeket hoztak (10. kép), melynek tanulságai a későbbiekben kerülnek feldolgozásra.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

BÁCSKAI 1965 Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37. Budapest, 1965.

BÉRES 1993 Béres Mária: *A 14-16. századi viseletek rekonstrukciója*. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged, 1993. 33–46.

BÉRES 1997 Béres Mária: *Egy Árpád-kori mottéra épült a csomorkányi templom*. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1995/1996. Szeged, 1997. 49–59.

BÉRES 2000 Béres Mária: *A Hódmezővásárhely-csomorkányi egyház*. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 193–217.

BÉRES 2019 Béres Mária: *Településnyomok a csomorkányi templomdombon*. — *Traces of settlement on the Csomorkány church hill*. A Tornyai János Múzeum Évkönyve 1 (2019) Hódmezővásárhely, 7–24.

BÉRES 2020 Béres Mária: *A csomorkányi tetőcserepekről*. — *Roof tiles from Csomorkány*. A Tornyai János Múzeum Évkönyve 2 (2020) Hódmezővásárhely, 21–52.

⁴⁰ A puhatestű állatokkal foglalkozó leíró tudomány.

⁴¹ Imre Lajos: A csomorkányi 2019. évi terepbejárás során előkerült kőzetek és csigák vizsgálata. Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Földtani és Őslénytani Tanszék. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, 2020. 4.

CSÁNYI 2019 Csányi Viktor: *Beszámoló a csomorkányi templomrom környezetének rehabilitációjához kapcsolódóan 2014-ben végzett régészeti megfigyelésről és megelőző feltárásról*. — *Report on the archaeological observations made in 2014 and preliminary exploration in connection with rehabilitation of the area around the Csomorkány church ruin*. A Tornyai János Múzeum Évkönyve 1 (2019) Hódmezővásárhely, 27–33.

KÁLDY-NAGY 1968 Káldy-Nagy Gyula: *Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló forgalmáról 1560-1564*. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Budapest, 1968. 32–34.

KÁZMÉR 1993 Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. század*. Budapest, 1993.

KELEMEN 2008 Kelemen Éva: *A Hódmezővásárhely-csomorkányi romtemplom vizsgálatának archeometriai eredményei*. Acta GGM Debrecina Vol.3. (2008) 8593.

KELEMEN-RÓZSA 2007 Kelemen Éva - Rózsa Péter: *Történeti habarcsok datálási lehetőségei a „hidraulikus tényező” alapján*. In: *Építőanyag*. 59. évfolyam (2007) 4. szám. 111–113.

KUBINYI 1989 Kubinyi András: *Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország*. — *Marktflecken in einer Region ohne Städte. Südwestungarn*. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) Tapolca, 319–335.

KUBINYI 1999 Kubinyi András: *Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben*. — *Zentralorte in den Komitaten Abaúj, Borsod, Heves und Torna am Ende des Mittelalters*. HOMÉ 37 (1999) 499–518.

KULCSAR 1996 Kulcsár Mihály: *Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpüs záródású karikák*. — *Beiträge zur Frage der Arpadenzeitlichen Ringtracht. Die sog. Ringe mit Tullenverschluss*. SAVARIA 22/3 (1992–1995) 1996. 249–267.

KUSTÁR-SZARKA 2016 Kustár Rozália - Szarka József: *A réti mészkő felhasználása a Duna-Tisza közén*. In: *Talpalatnyi kő – Elveszett emlékeink nyomában. A darázskő*. — *The Utilization of Freshwater Limestone. Rocks Under Our Feet – In The Trail of Our Lost Treasures Honeycomb*. — *Rock U stopama izgubljenih sećanja – Ritski krečnjak. Kecskemét, 2016. 87–130*.

MARCSIK 2019 Marcsik Antónia: *Zománc hypoplasia esete történeti embertani anyagban (Csomorkány-Pusztatemplom)*. *Előzetes közlemény*. — *A case of enamel hypoplasia in historical anthropological material (Csomorkány-Puszt church)*. *Preliminary communication*. A Tornyai János Múzeum Évkönyve 1 (2019) Hódmezővásárhely, 47–51.

PUSZTAI 2010 Pusztai Tamás: *Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása*. — *The Archaeological Researching of Medieval Villages and Market Towns*. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1*. — *Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary 1*. Budapest, 2010. 113–140.

RÓZSA 2004 Rózsa Péter: *Történelmi vakolat- és terrakotta minták mikroszkópi modális vizsgálata*. Acta GGM Debrecina Vol.36. (2004) 31–40.

RÓMER 1869 Rómer Flóris: *Archaeológiai levelek*. ArchÉrt 1 (1869) 146.

RÓMER 1870 Rómer Flóris: *A csomorkányi pusztatemplom*. ArchÉrt 2 (1870) 45.

SZEREMLEI 1901 Szeremlei Sámuel: *Hód-Mező-Vásárhely története II*. Hódmezővásárhely, 1901.

SZŐKE-VÁNDOR 1987 Szőke Béla Miklós – Vándor László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. — *Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló*. Fontes Archaeologici Hungariae 12. Budapest, 1987.

VASS 1980 Vass Előd: *A vásárhelyi náhije 1560. évi és 1570. évi török adóösszeírása*. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből IV. Szeged, 1980. 5–59.

Rövidítésjegyzék

Acta GGM Debrecina	Acta geographica ac geologica et meteorologica Debrecina: geology, geomorphology, physical geography series (Debrecen)
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő (Budapest)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
MNL CsCsM HL	Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára
OTDK	Országos Tudományos Diákköri Konferencia
SAVARIA	Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője (Szombathely)
TJM	Tornyai János Múzeum (Hódmezővásárhely)
ikt.sz.	iktatószám
ltsz.	leltári szám
szerk.	szerkesztő

CSÁNYI VIKTOR – SZABÓ-HUBAY ATTILA GYŐZŐ

RÖVID BESZÁMOLÓ A SZEGED ÉS HÓDMEZŐVÁSÁRHELY KÖZÖTT ÉPÜLŐ TRAM-TRAIN KÖZÚTI ÉS VASÚTI MUNKÁIHOZ KAPCSOLÓDÓAN 2016 ÉS 2020 KÖZÖTT VÉGZETT RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOKRÓL¹

A Tornyai János Múzeum végezte 2016 és 2020 között Hódmezővásárhely közigazgatási területén belül a Szeged és Hódmezővásárhely között épülő tram-train közúti és vasúti munkáihoz kapcsolódóan az előírt régészeti szakfeladatokat, melyek során több régészeti kutatást végeztünk az építkezéssel érintett területeken (próbafeltárások, régészeti megfigyelések, régészeti és geológia fúrás, régészeti bontómunkák, műszeres lelet- és lelőhely-felderítés). Jelen beszámolómban a város belterületén, a népkerti vasútállomás, valamint a Hódmezővásárhely Vasútállomás közötti nyomvonal-szakaszon végzett régészeti munkákat ismertetjük (1. kép). A vasút-villamos építéséhez kapcsolódóan teljes felületű megelőző feltárások elvégzésére nem került sor, mivel a kivitelezés során végzett földmunkák mélysége (átlagosan mintegy 110–140 cm) általában nem érte el a régészeti objektumok jelentkezési szintjét, ezért a munkaterületet igyekeztünk egyéb módszerekkel is kutatni. Így került sor a nyomvonal Bajcsy-Zsilinszky Endre utcai részén régészeti, geológiai próbafúrásokra, valamint a Hódmezővásárhely-Református Ótemplom régészeti lelőhely egy részén műszeres lelet- és lelőhely-felderítés elvégzésére.

Munkáinknak az alábbi fázisai voltak, melyeket a továbbiakban részletesebben is bemutatunk (2. kép):

- az előzetes régészeti dokumentáció részeként elvégzett próbafeltárások (2016. április 15–20.),
- a különböző közműkiváltásokhoz kapcsolódó régészeti megfigyelések (2017. október 27. – 2020. október 30.),
- a főpálya építéséhez kapcsolódó régészeti megfigyelés (2018. április 20. – 2020. augusztus 31.),
- régészeti és geológia célú, fúrásos mintavételezés a nyomvonal Bajcsy-Zsilinszky Endre utcai nyomvonal-szakaszán (2018. augusztus 1–3.),
- műszeres lelet- és lelőhely-felderítés a tervezett nyomvonal Szent Antal utca és a Szőnyi utca közötti szakaszán (2019. augusztus 13. – szeptember 11.),
- régészeti bontómunkák a főpálya építési területén (2018. november 2. – 2020. március 5.).

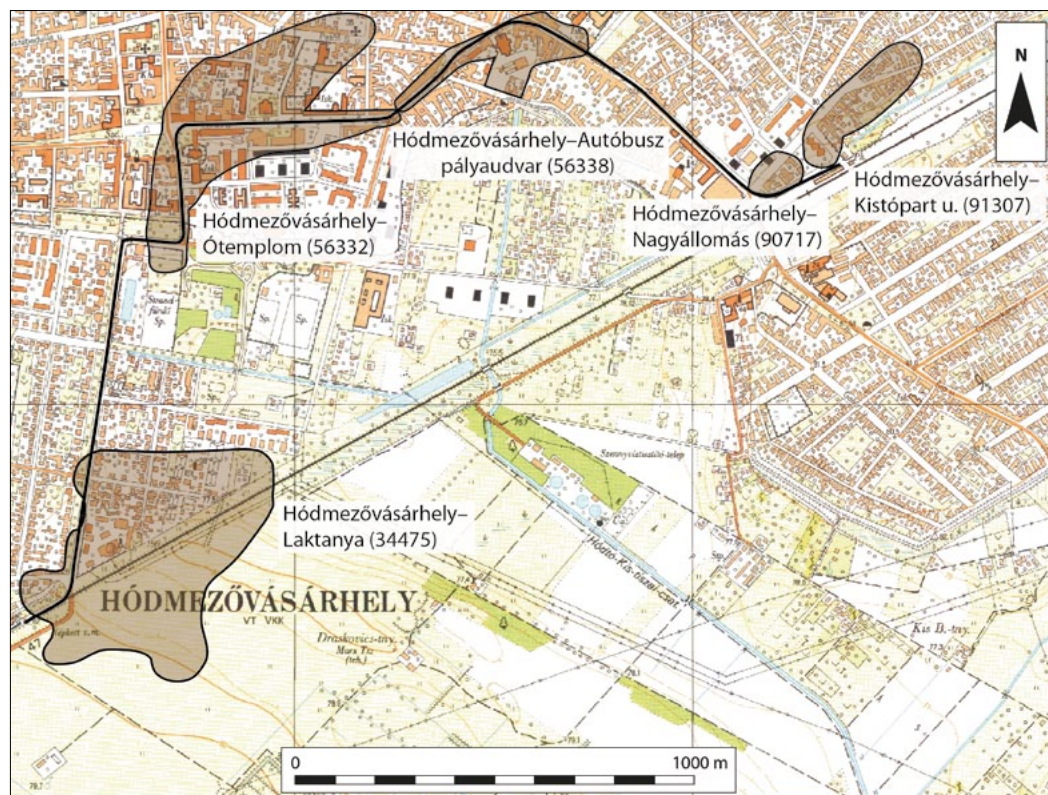
Az előzetes régészeti dokumentáció (ERD) készítésének keretében elvégzett próbafeltárások (2016. április 15–20.)

Az előzetes régészeti dokumentáció célja minden esetben még a kivitelezés megkezdését megelőzően választ adni arra a kérdésre, hogy az adott beruházás a régészeti örökség elemeit milyen mértékben érinti/veszélyezteti.² A tram-train építését megelőzően készített ERD során két helyszínen került sor kisebb felületű próbafeltárára (2. kép):

- 2016. április 15. és április 18. között a hódmezővásárhelyi vasútállomásnál tervezett út és P+R

¹ Jelen tanulmányban a terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhatunk a teljes régészeti „projekt” részletes feldolgozására. Célunk a többéves munka áttekintő bemutatása mellett a fontosabb eredmények rövid ismertetése. A kézirat elkészítésekor a régészeti leletanyag egy részének restaurálása, a már restaurált leletek gyűjteményi nyilvántartásba vétele még zajlott, ezért a teljes régészeti leletanyag részletes ismertetésére a későbbiekben kerülhet sor.

² A előzetes régészeti dokumentációkról bővebben lásd: SÓSKUTI 2020.

1. kép: A tram-train Hódmezővásárhely belvárosi nyomvonala az érintett régészeti lelőhelyekkel.

parkoló területén, 127 m²-en 3, a Hódmezővásárhely–Kistópart utca lelőhelyhez (nyilvántartási azonosító száma: 91307) tartozó késő középkori és török kori objektumot tártunk fel.³

- 2016. április 18. és április 20. között a Hódmezővásárhely–Laktanya lelőhelyen (nyilvántartási azonosító száma: 34475), a népkerti vasútállomás mögötti területen 72 m²-t tártunk fel. A próbafeltárás során 4 régészeti korú (őskori, középső rézkori, Árpád-kori) objektum, illetve azok részlete került elő.⁴

A hódmezővásárhelyi vasútállomásnál 5 darab, 2 m széles, különböző hosszúságú kutatószelvényt nyitottunk azon a területen, ahol korábban régészeti lelőhely nem szerepelt a közhiteles nyilvántartásban. A korábban itt állt épületek alapjai, pincéi miatt az eredetileg tervezett felületnek csak egy részét tudtuk lehumuszolni. A kis felületű próbafeltárás néhány objektumából előkerült kis mennyiségű késő középkori és török kori leletanyag (edények töredékei, állatcsontok, fém használati tárgyak) egyértelműen bizonyítja, hogy a mai város egyik középkorban is lakott területe az egykori Hód-tó partjának ezen részén lehetett.

A népkerti vasútállomás mögötti területen összesen 4 rövidebb kutatószelvényt humuszoltunk le, melyek közül egy esetben, a feltöltött terület keleti lejtőjén elhelyezkedő, szélső kutatóárokban tártunk fel régészeti jelenségeket. Hódmezővásárhely középkori története szempontjából az itt dokumentált 1. számú Árpád-kori gödör érdemel említést, hiszen a Tóth Katalin által a 47-es számú

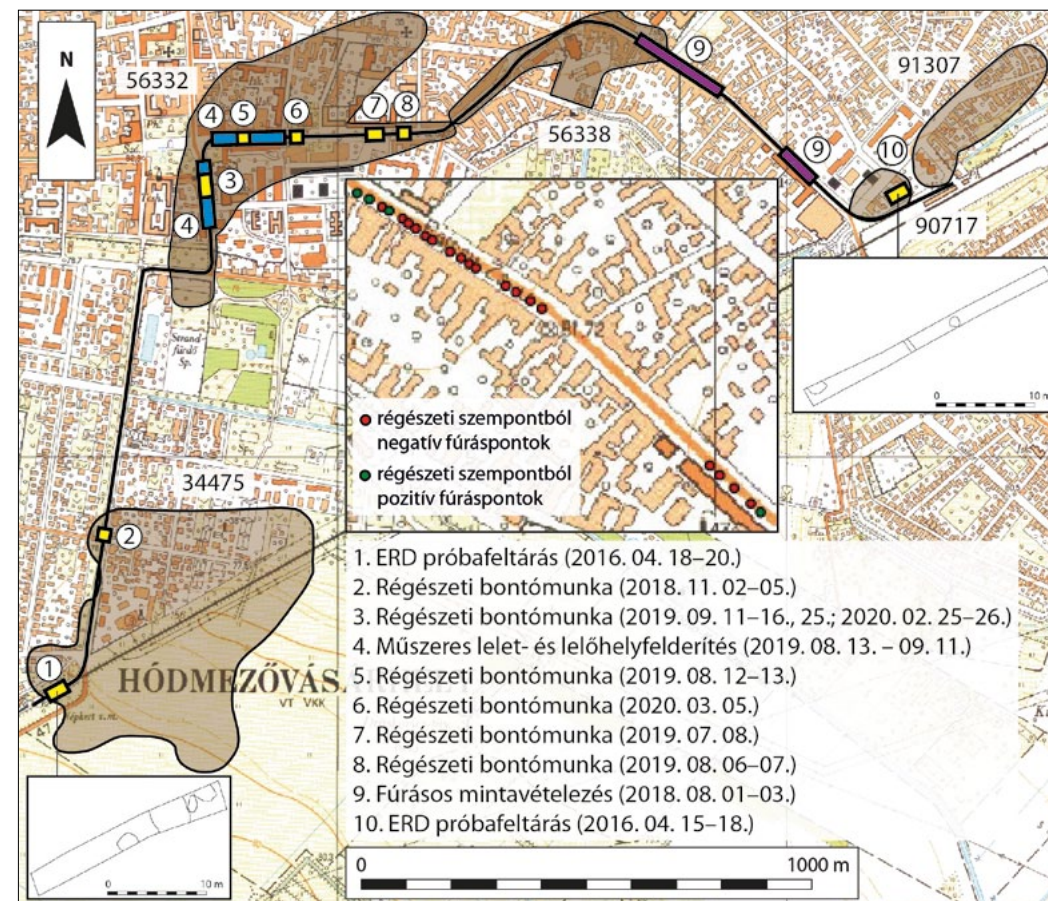
³ Csányi Viktor: Jelentés a Hódmezővásárhely Nagyállomásnál tervezett út és P+R parkoló területén végzett próbafeltáráról. TJM RégAd: 599–2016.

⁴ Csányi Viktor: Jelentés a Hódmezővásárhely–Laktanya lelőhelyen végzett próbafeltáráról. TJM RégAd: 600–2016.

főút szélesítéséhez kapcsolódóan 2001-ben végzett megelőző feltárás⁵ során megfigyelt Árpád-kori emlékekkel együtt, ezen a területen egy nagyobb kiterjedésű, szórt településszerkezetű, falusias települést feltételezhetünk, melyet a 11–13. század közötti időszakra keltezhetünk.

A különböző közműkiváltásokhoz kapcsolódó régészeti megfigyelések (2017. október 27. – 2020. október 30.)

A tram-train építését megelőzően, illetve a kivitelezéssel párhuzamosan Hódmezővásárhely belterületén az alábbi közműkiváltásokhoz, és építésekhez kapcsolódóan végeztünk régészeti megfigyelést: villamos hálózatok kiépítése,⁶ 22 KV-os földkábelszakaszok kiépítése és BHTR Galaxy 20/1000

2. kép: A 2016–2020-ban végzett régészeti munkák helyszínei.

1. ERD próbafeltárás (2016. 04. 18–20.)
2. Régészeti bontómunka (2018. 11. 02–05.)
3. Régészeti bontómunka (2019. 09. 11–16., 25.; 2020. 02. 25–26.)
4. Műszeres lelet- és lelőhelyfelderítés (2019. 08. 13. – 09. 11.)
5. Régészeti bontómunka (2019. 08. 12–13.)
6. Régészeti bontómunka (2020. 03. 05.)
7. Régészeti bontómunka (2019. 07. 08.)
8. Régészeti bontómunka (2019. 08. 06–07.)
9. Fúrásos mintavételezés (2018. 08. 01–03.)
10. ERD próbafeltárás (2016. 04. 15–18.)

⁵ Tóth Katalin: A Hódmezővásárhely–Laktanya lelőhelyen 2001-ben végzett megelőző feltárás ásatási dokumentációja. TJM RégAd: 174–2002.

⁶ Tóth Katalin: Záróbeszámoló a tram-train integrált villamos- és nagyvasúti rendszer bevezetése Hódmezővásárhely és Szeged viszonylatában és villamos fejlesztés Hódmezővásárhelyen (villamos hálózat kiváltás, projektkód: 400912) földmunkái során végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 779–2017., Csányi Viktor: Záróbeszámoló a tram-train integrált villamos- és nagyvasúti rendszer bevezetése Hódmezővásárhely és Szeged viszonylatában és villamos fejlesztés Hódmezővásárhely tulajdonú hálózat kiváltás beruházás (projektkód: 401246) földmunkái során végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 829–2018.

típusú transzformátor állomás építése,⁷ KÖF-KIF-hálózat kiváltása,⁸ Centrumkábel hálózatok kiváltása,⁹ közvilágítás kiépítése¹⁰, ivóvízhálózati- és szennyvízcsatorna-rendszer kiváltása,¹¹ geotermális rendszer átépítése és az informatikai rendszer kiépítése,¹² gázelosztó vezetékek kiváltása¹³ (3. kép).

A közműkiváltások a Hódmezővásárhely–Laktanya (nyilvántartási azonosító száma: 34475), a Hódmezővásárhely–Református Ótemplom (nyilvántartási azonosító száma: 56332), a Hód-

3. kép: Az egykori Hód-tó iszapos medrébe ástott, újkori, boltíves téglacsatorna átvágása az Ady Endre utca és a Tóalj utca kereszteződésében 2018-ban. TJM Fotótár ltsz.: 5605.

⁷ Csányi Viktor: Záróbeszámoló a Hódmezővásárhely, 5240/8 hrsz.-ú ingatlan, tram-train villamos energia-ellátása, 22 KV-os földkábel szakaszok és BHTR Galaxy 20/1000 típusú transzformátor állomás építése beruházás földmunkái során végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 1119–2020.

⁸ Csányi Viktor: Záróbeszámoló a tram-train integrált villamos- és nagyvasúti rendszer bevezetése Hódmezővásárhely és Szeged viszonylatában és villamos fejlesztés Hódmezővásárhelyen megvalósításához kapcsolódó, annak nyomvonalán érintett DÉMÁSZ Hálózati Elosztó Kft. tulajdonában és üzemeltetésében lévő KÖF-KIF hálózatok kiváltása beruházáshoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 818–2018.

⁹ Csányi Viktor: Záróbeszámoló a Hódmezővásárhely Hősök tere és Bajcsy-Zsilinszky utca centrumkábel hálózatok kiváltása beruházás földmunkái során végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 954–2018.

¹⁰ Csányi Viktor: Jelentés a Hódmezővásárhely, közvilágítási hálózatok létesítése beruházás földmunkái során végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 1129–2020.

¹¹ Tóth Katalin – Csányi Viktor: A tram-train integrált villamos és nagyvasúti rendszer építéséhez kapcsolódó ivóvízhálózati és szennyvízcsatorna kiváltásokhoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelés feltárási dokumentációja. TJM RégAd: 803–2018., Csányi Viktor: A tram-train integrált villamos és nagyvasúti rendszer építéséhez kapcsolódó ivóvízhálózati és szennyvízcsatorna kiváltásokhoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelés feltárási dokumentációja. TJM RégAd: 814–2018.

¹² Tóth Katalin – Csányi Viktor: Záróbeszámoló a tram-train integrált villamos- és nagyvasúti rendszer bevezetése Hódmezővásárhely és Szeged viszonylatában és villamos fejlesztés Hódmezővásárhelyen (geotermális és informatikai rendszer kiépítése, projektkód: 401234) beruházás földmunkáihoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 802–2018.

¹³ Bíró Gyöngyvér: Záróbeszámoló a tram-train integrált villamos- és nagyvasúti rendszer bevezetése Hódmezővásárhely és Szeged viszonylatában (gázvezeték kiváltás I. ütem, projektkód: 401178) beruházás földmunkáihoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 801–2018., Tóth Katalin – Csányi Viktor: Feltárási dokumentáció: tram-train integrált villamos és nagyvasúti rendszer bevezetése Hódmezővásárhely és Szeged viszonylatában (gázelosztó vezeték kiváltása II. csomópont, projektkód: 401359) beruházáshoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 824–2018., Bíró Gyöngyvér: Záróbeszámoló a tram-train integrált villamos- és nagyvasúti rendszer bevezetése Hódmezővásárhely és Szeged viszonylatában (gázvezeték kiváltás III. ütem, projektkód: 401191) beruházás földmunkáihoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 799–2018.

mezővásárhely–Autóbusz pályaudvar (nyilvántartási azonosító száma: 56338), a Hódmezővásárhely–Nagyállomás (nyilvántartási azonosító száma: 90717), valamint a Hódmezővásárhely–Kistópart utca lelőhelyet (nyilvántartási azonosító száma: 91307) is érintették (1. kép). A bolygatatlan, sárga agyagos, homokos altalaj — melyben a régészeti lelőhelyek földbe ástott jelenségei láthatóvá válhatnak — a belvárosban 1,5–3 m mélyen volt megfigyelhető. A földmunkák során számtalan különböző szélességű, hosszúságú, 0,5–4,5 m mély kutatóárkot, gödröt ástak ki, melyek többsége mindössze a 2–2,5 m vastag, újkori, sárgásszürke, agyagos, szürke humuszos, salakos, építési törmelékkel erősen kevert feltöltést bolygatta meg, ahonnan rendre csak szórvány régészeti leletek és kora újkori/újkori bélyeges téglák,¹⁴ kavicsagyba helyezett újkori cserépvízcsövek, égetett agyagból készített pipatöredékek és kisebb fémtárgyak kerültek elő.¹⁵ A közműkiváltásokhoz kapcsolódó megfigyelések során régészeti korú rétegeket nem lehetett megfigyelni, de másodlagos helyzetből sok úgynevezett szórványlelet került elő. A hódmezővásárhelyi vasútállomás környékéről¹⁶ Árpád-kori, késő középkori, török kori és kora újkori településekhez köthető leletanyag került elő. A Szőnyi utca és az Andrássy út munkaterületéről¹⁷ pedig nagyobb mennyiségben gyűjtöttünk szórvány késő szarmata, késő középkori, török kori és kora újkori leletanyagot. Túlnyomó többségében a 17–20. századból származó szórvány emlékmag képviseltette magát. A tárgyak egyrészt a kutatóárkokból, aknákból, másrészt a földdepókból láttak napvilágot. Az egyik legérdekesebb tárgy az Andrássy út és a Lánc utca kereszteződésénél, a kevert, törmelékes feltöltésből, 2,2 m mélyről előkerült egyszerű¹⁸ csontkorcsolya (4. kép), melynek korát pontosan nem tudjuk, hiszen az őskortól a 20. századig használták a marha vagy ló lábszárcsontból készült irongákat.

4. kép: Csontkorcsolya a Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhelyről. Ltsz.: 2019.15.107.

¹⁴ Előkerült bélyeges téglák: „GK” ligatúrás ikerbetűs (Gróf Károlyi Téglagyára), „Sz. F.” (Szűcs és Franciszti Téglagyára), „K” (Kovács Testvérek Téglagyára), „VTT” (Vásárhelyi Társaság Téglagyára), „HMV” (Hódmezővásárhelyi Városi Téglagyár). A hódmezővásárhelyi téglagyártás kezdeteiről röviden: FORCZEK 1993; SZENTI 2015, 353.

¹⁵ A régészeti megfigyelés során előkerült újkori bélyeges téglák, kerámia vízcsövek a múzeum helytörténeti gyűjteményét gyarapítják.

¹⁶ Hódmezővásárhely–Nagyállomás lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 90717); Hódmezővásárhely–Kistópart utca lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 91307).

¹⁷ Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 56332).

¹⁸ A csontból készült korcsolyákat, más néven irongákat használták a középkorban is, sőt a néprajzi gyűjteményekben is találkozhatunk ilyen tárgyakkal. Kezdetleges változata megmunkálás nélkül készült és így szolgált korcsolyázásra: két csontot a jégre fektettek, ráálltak, de nem kötötték hozzá a lábukhoz. Az ironga másik, fejlettebb formai változata két végén fűrt lyukkal és kötőfékkel készült, és szorosan a lábbelire erősíthető volt. Bővebben: HERMAN 1902.

A különböző közműkiváltásokhoz kapcsolódó régészeti megfigyelések során összesen 2365 fotót készítettünk és 538 órát töltöttünk a terepen, valamint 387 tétellel gyarapítottuk a múzeum Régészeti Gyűjteményét.¹⁹

Régészeti és geológia célú, fúrásos mintavételezés a nyomvonal Bajcsy-Zsilinszky Endre utcai nyomvonal-szakaszán (2018. augusztus 1–3.)²⁰

A kutatásra kijelölt terület meghatározásához előzetesen adattári, térképészeti kutatást végeztünk, mivel olyan helyszínt kellett találnunk, melyet a 18. század óta eltelt időben minél kevésbé építettek be, és közművek is csekélyebb mértékben érintik. Az egykori Hód-tó medrén kívül tervezett nyomvonalnak a Bajcsy-Zsilinszky Endre utcai szakasza megfelelt a kutatási terv feltételeinek, ezért a Kálvin János tér és a Kistópart utca között húzódó, északnyugat-délkeleti irányú területre esett a választásunk (5. kép). A régészeti, geológiai próbafúrásokat Dr. Sümegi Pállal végeztük el 2018. augusztus 1-én és 3-án. A minták kiértékelését Dr. Sümegi Pál készítette el. A mintavételező fúrásra kijelölt terület közvetlenül nem érintett régészeti lelőhelyet, az a Kálvin tér környékén elhelyezkedő, Hódmezővásárhely–Autóbusz pályaudvar kora újkori, valamint a Hódmezővásárhely–Nagyállomás Árpád-kori, késő középkori, török kori leletekkel jellemezhető lelőhely között húzódott.

A mechanikai talajfúrás során összesen 20 fúrásponthoz mélyítettünk (2. kép 8) a nyomvonalban kialakított alapozási árokban, a feltört és eltávolított útburkolat, a kitermelt útfeltöltés és a szintre hozott, betonozásra előkészített üledék felszínétől 2 méter mélyre. A dokumentálás során a kiemelt mintákat fotóztuk, valamint diktafonos hangrögzítéssel írtuk le azokat.²¹

5. kép: A fúrásos mintavételezés helyszíne a II. katonai felmérés szelvényén (XXXVIII. 60. szelvény M=1:28 800, 1806–1869).

¹⁹ A különböző közműkiváltások során a Tornyai János Múzeumba került szórvány leletanyag a következő leltári számokon került nyilvántartásba: 2019.3.1–31., 2019.6.1–173., 2019.13.1–4., 2019.14.1–47., 2019.15.1–110., 2019.19.1–22.

²⁰ Tekintettel arra, hogy az elvégzett vizsgálatok eredményeiről 2019-ben önálló tanulmány jelent meg (CSÁNYI-SÜMEGI 2019), jelen esetben eltekintünk a részletes ismertetéstől.

²¹ Az üledékrétegek leírásánál a Troels-Smith féle laza üledékes meghatározási módszert (TROELS-SMITH 1955), az üledékek színleírásánál a Munsell színskálát (COLOR 2011) használtuk.

Összefoglalva az elvégzett fúrások geológiai és régészeti eredményeit, megállapítható, hogy Hódmezővásárhely centruma felé egy nem tiszai (tiszavízvidéki) eredetű,²² karbonátban gazdag, homokos és kőzetlisztes rétegekből álló, valószínűleg a dunai folyóvízi rendszerhez²³ kapcsolható, jelentős méretű jégkori övzátóny csatornákból és övzátóny parti gátakból álló geomorfológiai sorozat alakult ki. A Bajcsy-Zsilinszky Endre utca déli végéhez közeledve azonban már egy másik, valószínűleg tiszavízvidéki eredetű alapkőzet fejlődött ki.²⁴ A két jégkori kőzetrendszer karbonát tartalmában igen jelentős különbség figyelhető meg, és színeik is erőteljesen eltérnek. A területen a jégkori övzátóny háta²⁵ kiemelkedő, magas vízállású időszakokban is száraz felszínein telepedhettek meg az emberi közösségek. Az ezeken a területen vett mintákban (I/15., I/17. és I/18. és a II/1. fúrások) dokumentáltunk régészeti korú objektumokat, mindenekelőtt gödör- és árokstruktúrákat. A fúrásmintákból csontszilánkok, paticszemes betöltés és faszénmaradványok kerültek elő. A régészeti lelőhelyekhez tartozó jelenségek a nyomvonal két végén, a fentebb ismertetett régészeti lelőhelyekhez közel eső területeken jelentkeztek. A vasútállomás felőli oldalon egy minta tartalmazott emberi tevékenységre utaló nyomokat (II/1. minta), mely azonban meglehetősen távol esik a Hódmezővásárhely–Nagyállomás régészeti lelőhelytől (nyilvántartási azonosító száma: 90717), így a minta egyelőre egyértelműen nem köthető régészeti lelőhelyhez, korhatározó leletanyag a fúrás során nem került elő. A két munkaterület között, a dunai övzátóny sorozat mélyebb szakaszán nem jelentkeztek régészeti objektumok, illetve ezen a szakaszon a közúti alapozás mélyebb volt. A Kálvin térhez közelebb eső munkaterületen, a régészeti objektumok, a nyesett felszínen szórványként jelentkező török kori, kora újkori edénytöredékek alapján ezekhez az időhorizontokhoz köthetőek.

A vizsgált terület nem csak geológia felépítésében különbözik, a régészeti adatok is eltérő időszakokban történt megtelepedésre utalnak a Kálvin tér, valamint a Hódmezővásárhely Vasútállomás környékén. Míg a belvároshoz közelebb eső területen évtizedek óta régészeti módszerekkel igazolt²⁶, hogy ott a török kori, kora újkori település húzódott, a Hódmezővásárhely Vasútállomásnál 2016-ban végzett próbafeltárás során Anjou-kori és török kori leletanyaggal keltezett objektumok kerültek elő, a későbbi régészeti megfigyelés során pedig Árpád-kori leletek is napvilágot láttak. Ezek a leletek minden bizonnyal azt az időszakot reprezentálják, amikor Hód és Vásárhely települések összeolvadása megkezdődött, és közösen indultak el a mezővárossá fejlődés útján.

Műszeres lelet- és lelőhely-felderítés a tervezett nyomvonal Szent Antal utca és a Szőnyi utca közötti szakaszán (2019. augusztus 13. – szeptember 11.)²⁷

2019. augusztus 13-án, valamint szeptember 11-én a Szent Antal utca és a Szőnyi utca közötti nyomvonalszakaszon, a kivitelezéssel párhuzamosan fémkereső műszeres kutatást végeztünk.²⁸

A főpálya Andrassy úti, Kossuth téri és Szőnyi utcai szakaszának építési területe azért volt alkalmas műszeres lelet- és lelőhely-felderítés elvégzésére, mert itt egy összefüggő, 3–15 m széles, 1,2–1,5 m mély szelvényt nyitottak. A nyomvonal ezen szakasza a Hódmezővásárhely–Református Ótemplom régészeti lelőhelyet érinti. A Tóalj utca, a Dr. Rapcsák András út, a Petőfi utca és az Andrassy út által határolt területen elhelyezkedő lelőhelyről az újkókor és a kora újkor közötti időszakból számos lelet ismert.

²² SÜMEGYI 1944

²³ MIHÁLTZ 1953; MOLNÁR 1960

²⁴ MOLNÁR 1965

²⁵ CHARLTON 2007

²⁶ GÁL 1985, 79–97.; F. LAJKÓ 2008, 35–71.; PÖLÖS 1994, 545–552.

²⁷ Csányi Viktor: Jelentés a Szeged–Hódmezővásárhely, tram-train létesítése, közúti és vasúti munkák létesítése, tervezési és kiviteli feladatainak ellátása beruházás munkaterületének egy részén, a tervezett főpálya Hódmezővásárhely, Andrassy úti, Kossuth téri és Szőnyi utcai szakaszának egy részén végzett műszeres lelet- és lelőhely-felderítésről és elsődleges leletfeldolgozásról. TJM RégAd: 1117–2020.

²⁸ A műszeres lelet- és lelőhely-felderítés munkatársa Kocsis Imre volt, segítségét ezúton is köszönjük.

Az Andrássy út 5. szám előtti munkaterületen a régészeti bontómunkát megelőzően több régészeti korú fémtárgy (16–17. századi pénzek) került elő, így a régészeti megfigyelés tapasztalatai alapján annak ellenére, hogy a nyomvonal ezen szakaszát, többek között már 1963-ban szinte teljes szélességében, közel 2 méter mélyen bolygatták²⁹ (6. kép), a visszatöltött földben az itt megbolygatott régészeti jelenségek leletanyaga is megtalálható. Ezért döntöttünk úgy, hogy a tükörfelület kialakítását követően műszeres lelet- és lelőhelyfelderítést végzünk.

A leletek helyét GPS készülékkel rögzítettük, 1-től növekvő sorszámmal láttuk el a tárgyakat, valamint fotót is készítettünk a megtalálás helyén. A leletek jellemzően a 110–140 cm mélyen kialakított tükörfelülettől 5–15 cm-re kerültek elő. A kutatást jelentősen nehezítette a területen húzódó sok közmű, valamint a jelentős bolygatással felhalmozódott recens fémhulladék. Összesen 46 fémtárgy 49 töredéke került elő. Egyedi sorszámmal 38 tárgyat láttunk el³⁰ és dokumentáltunk.³¹

A megtalált tárgyak legnagyobb része a 18–19. századra keltezhető, a legkorábbiak a 16. században készültek. Szinte valamennyi fémtárgy a kereskedelemhez köthető, hiszen zömében különböző pénzek és plombák kerültek elő. A pénzek között egy 16. századi dénár mintájára vert korabeli hamis érme is található. Ezüstözött, teljesen kopott felületű. Előlapján a pajzs körül tükörveretű, értelmezhetetlen körirat. Hátlapján a nagyon kopott éremkép mögött Madonna a gyermek Jézussal ábrázolást sejtethetjük (7. kép). A fiatalabb érmék közül I. Lipót 1695-ben kibocsátott ezüst polturája érdemel meg említést (8. kép), mely abban az időben készült — 1693 és 1699 között —, amikor

6. kép: Az Andrássy út 1963 májusában (MTI Fotó: Bajkor József) és 2019 augusztusában.

7. kép: 16. századi hamis dénár. Ltsz.: 2019.26.25.

²⁹ Ennek köszönhetően ma a bolygatatlan altalajt is hozzávetőlegesen 2 m mélyen találhatjuk meg.

³⁰ Az egyértelműen újkorinak meghatározható fémtárgyakat nem láttuk el egyedi azonosítóval.

³¹ A leletanyag a Tornyai János Múzeum Régészeti Gyűjteményében 2019.26.1–48. leltári számokon található.

8. kép: I. Lipót (1657–1705) 1695-ben kibocsátott ezüst poltura. Előlap: jobbra néző uralkodói mellkép, körirata: LEOPOLD.D.G.R.IS.A.GE.HV.BO.REX. Hátlap: Madonna a gyermekkel ábrázolás, valamint POLTURA 1695 felirat. Ltsz.: 2019.26.16.

9. kép: Angol textilplomba töredéke. 17. század. Ltsz.: 2019.26.5.

Hódmezővásárhely lakatlan volt, ugyanis a tatár csapatok 1693. évi támadását követően a védekezésre szoruló törökök élelmszer-ellátásának megakadályozására a császári hadvezetőség kiürítette a Körös-Maros közét és a Nagyunságot, így Hódmezővásárhelyet is.³²

A 17. századra keltezhető az a 3 cm átmérőjű angol textilplomba töredéke, előlapján „SERGE DV BOIS” körirattal, mellyel egy különleges, átlós szövésű anyagot zártak le (9 kép).³³ A viselet része volt az török kori díszes sarkantyútöredék, melyen vésett, motívumok láthatók.

A tram-train építéséhez kapcsolódóan 2019-ben végzett fémkeresős kutatás során előkerült tárgyak összetétele alapján képet alkothatunk a városrész egykori térhasználatáról, betekintést nyerhetünk a kora újkori tárgyak világába. A középkorban a 16. század folyamán vették birtokba a mai belváros központját. A korábbra keltezhető leletanyagok teljességgel hiányoznak erről a területről, ugyanakkor feltűnő a 18. századtól megszorodó leletek nagy aránya. A leletek alapján a 17. századtól a textilkereskedelmi központi területe volt a mai Andrássy út nyugati vége.

A főpálya építéséhez kapcsolódó régészeti megfigyelés (2018. április 20. – 2020. augusztus 31.)³⁴

2018. április 20. és 2020. augusztus 31. között került sor a város főbb közlekedési útvonalaait és csomópontjait érintő főpálya-szakasz kivitelezésére, mely során mintegy 3600 m hosszan 3,5–15 m széles, 0,95–1,2 m mély árkot ástak Hódmezővásárhely két vasútállomása között (1. kép). Emellett számos, különböző csatlakozó műtárgy kiépítését is elvégezték.³⁵ Ugyanúgy, ahogy a közműkiváltá-

³² KRUZSLICZ 1984, 352.

³³ A különböző textil alapanyagok eredetiségének és minőségének igazolását szolgáló, ólomból készült plombák Nyugat-Európában a 13. századtól fokozatosan terjedtek el. Egy-egy posztóvégen a minőséget igazoló textilplombákból, más néven posztóbárcákból akár tíz darab is lehetett. Ezekből a kereskedők és a távolabbi országok tájékozottabb vásárlói azonnal meg tudták állapítani a termék minőségét és származási helyét. A letépt plombák egy részét félretették másodlagos felhasználás céljából, nyersanyagként, más részük pedig szétszóródott a piacra: beletaposták a bolt padlójába, a piactér burkolatába, vagy egyszerűen kikerült a szemétre. Ezeket a szétszóródott darabokat találjuk meg a régészeti kutatások során. A középkori plombákról összefoglalóan: MORDOVIN 2013, 267–273.

³⁴ A régészeti megfigyelés vezetője 2018. április 20. és 2018. április 30. között Tóth Katalin, 2018. május 1. és 2020. augusztus 31. között Csányi Viktor volt. Tóth Katalin – Csányi Viktor: Záróbeszámoló (jelentés) a Szeged-Hódmezővásárhely tram-train létesítése, közúti, vasúti munkák tervezési és kivitelezési feladatainak ellátása beruházás földmunkáihoz kapcsolódóan végzett régészeti megfigyelésről. TJM RégAd: 1128–2020.

³⁵ Forgalmirányító berendezések telepítése, távközlési alépítmény és erősáramú kábel kiépítése, közút- és járdafelújítások, peronok és szegélyek építése, vasbeton támfalak kiépítése a népkerti vasútállomás mögötti szakaszon, P+R parkolók és kerékpár-tárolók létesítése, körforgalmak kialakítása, transzformátor-állomás építése, az árvízvédelmi fal Szőnyi utcai nyílásának átépítése, valamint a Kakasszéki-csatorna felszíni aknáinak megerősítése a Hódmezővásárhely Vasútállomás melletti munkaterületen.

sok esetben, itt is mind az öt lelőhelyet érintették a munkálatok során és két lelőhelyen (Hódmezővásárhely–Laktanya, Hódmezővásárhely–Református Ótemplom) régészeti bontómunkák elvégzésére is sor került, melyről a későbbiekben még szó lesz. Valamennyi esetben, amikor a régészeti felügyelet során régészeti korú jelenség kerül elő, azt a jogszabályban foglaltak szerint, úgynevezett régészeti bontómunka keretén belül kell feltárni. A különböző földmunkák mélysége 1–2,5 m volt. Sok esetben a bolygatatlan, sárga, agyagos, homokos, vagy éppen szürke, iszapos altalaj csak a mélyebb árkokban, gödrökben volt megfigyelhető. A régészeti megfigyelés egyik fontos eredménye volt a régészeti lelőhelyek kiterjedésének pontosítása, azok a szórvány vagy régészeti jelenséghez köthető leletek tükrében jelentősen kibővültek.

A Hódmezővásárhely–Laktanya lelőhely területéről kevés szórvány régészeti korú lelet került elő: különböző korú (őskor, középkor, kora újkor) kerámiaedények töredékei, csiga, kagyló, állatcsont.

A Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely területét érintő nyomvonal-szakaszon 2018 és 2020 között elvégzett régészeti megfigyelés során a szürkésbarna agyagos, iszapos, újkori törmelékkel kevert, helyenként 1,5–1,8 m vastag recens törmelék alól, a szürkésbarna humusz

10. kép: I. Ferdinánd (1526–1564) ezüst dénár a Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhelyéről (Andrássy út 9., főpálya kialakítása, 2019. augusztus 9., szórvány, leltározatlan). Előlap: hajlított oldalú, négy részben vágott címerpajzs. Körirata: FERDINAND.D.G.R.UNG.1557. Hátlap: Madonna a gyermekkel ábrázolás, valamint PATRONA.UNG.felirat.

11. kép: Római kori szarmata tárolóverem részlete egy felsővezeték-tartó oszlop gödrében. Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely, Andrássy út 30., 2020. február 28.

kerültek elő a szórvány őskori,³⁶ római kori szarmata,³⁷ Árpád-kori,³⁸ Anjou-kori, késő középkori, török kori, kora újkori edénytöredékek, patics-, és tapasztás darabok, téglák, üvegtárgyak töredékei, állatcsontok és különböző fémtárgyak,³⁹ valamint 16. századi dénárokról⁴⁰ (10. kép), 17.⁴¹ és 18–19. századi pénzek. A lelőhelyen 5 munkaterületen, összesen 7 alkalommal végeztünk régészeti bontómunkát.

Az Andrássy út 30. előtt egy felsővezeték-tartó oszlop alapjának kiásása során, 2,1–3,1 m mélyen, a török kori, kora újkori szórvány leletanyaggal kevert feltöltés alatt egy erősen bolygatott, római kori szarmata, méhkas alakú tárolóverem szürkésbarna humuszos, paticsos betöltésének maradványát figyeltük meg és dokumentáltuk. A gödört a sárga, agyagos altalajba ásták bele, átmérője körülbelül 2–2,5 m lehetett. A mély gödör alja a járszint alatt körülbelül 4–4,5 m mélyen lehetett, ezért régészeti bontómunka keretein belül nem vállalkozhattunk a szűk, alig 1 m széles aknában megfigyelt jelenség részletének/maradványának teljes feltárására a fokozott balesetveszély miatt (11. kép).

A Hódmezővásárhely–Autóbusz pályaudvar lelőhelyet érintő nyomvonal-szakaszon, általában az 1,3–1,8 m vastag feltöltött, kevert réteg alatt egy szürkésbarna, humuszos, agyagos réteg jelentkezett. Ebből kerültek elő nagy mennyiségben (főleg az Andrássy úton, a Kálvin térig húzódó nyomvonal-szakaszon) szórvány őskori, római kori szarmata, Anjou-kori, késő középkori, török kori, kora újkori leletek (edénytöredékek, fém- és üvegtárgyak, salak, állatcsont, fémtárgyak, különböző használati tárgyak, újkori pénzek).

A Hódmezővásárhely–Nagyállomás lelőhely, valamint a Hódmezővásárhely–Kistópart utca lelőhely területén és az azok közvetlen közelében húzódó nyomvonal-szakasz mellett, az 1,8–4 m vastag, recens építési törmelékkel kevert, humuszos, agyagos feltöltés felső, felszínhez közeli rétegéből kevés szarmata, valamivel több Árpád-kori, Anjou-kori, késő középkori, török kori edénytöredék került elő (cserépbogrács, fazekak, korsók, poharak töredékei). Az újkori leleteket a vasútállomás épületével szemben kialakított P+R parkoló területének humuszolása során, 2020. július 16-án és 17-én előkerült, 64 darabból álló (35 darab osztrák váltópénz, úgynevezett heller és 29 darab magyar fillér) 20. századi „éremkincs” reprezentálja (12. kép).

A főpálya építéséhez kapcsolódóan 1208 órát töltöttünk a terepen és összesen 3102 fotót készítettünk, valamint mintegy 4–5 ezer darab szórvány, az őskor és a kora újkor⁴² közötti időintervallumból származó tárgy került a múzeumba, melyek restaurálása és feldolgozása még jelenleg is tart.

Régészeti bontómunkák a főpálya építési területén (2018. november 2. – 2020. március 5.)

A villamos-vasút építése során 2018. november 2. és 2020. március 5. között 6 helyszínen, 8 alkalommal kerültek elő régészeti jelenségek, és összesen 209 m²-en végeztünk régészeti bontómunkát (2. kép).

³⁶ Régészeti jelenséghez nem köthető szórvány oldaltöredékek kerültek elő a kivitelezési felszínről, 0,9–2,8 m mélyről.

³⁷ Leginkább a Szőnyi utca és az Andrássy út 44. közötti, valamint a Tóalj utcai munkaterületről került elő nagyobb mennyiségben szórvány edénytöredék, állatcsont és patics a szürkésbarna, humuszos rétegből, 0,9–2,5 m mélyről.

³⁸ A Szőnyi utca és a Szent Antal utca közötti munkaterületről, a főpálya kivitelezési felszínéről, 0,9–1,3 m mélyen, régészeti jelenséghez nem köthető, szórvány Árpád-kori fazék, valamint cserépbogrács perem- és oldaltöredékek kerültek a múzeumba.

³⁹ A Szőnyi utca és az Andrássy út 44. közötti munkaterületről régészeti megfigyelés és régészeti bontómunka során 0,6–3,5 m mélyről kerültek elő nagy mennyiségben szórvány edénytöredékek, üvegleletek, fémtárgyak és újkori pénzek.

⁴⁰ A régészeti megfigyelés során csak ezen a lelőhelyen kerültek elő 16. századi dénárokról (a Szőnyi utca – Kossuth tér – Szent Antal utca munkaterületeiről, 1,2–1,3 m mélyről).

⁴¹ A Kossuth tér és a Szent Antal utca közötti nyomvonal-szakaszon, 1,2 m mélyen, 2019. augusztus elején, az újkori törmelék közül egy I. Lipót (1657–1705) által kibocsátott 1669-ben készült, ezüst 6 krajcáros került elő.

⁴² Például egy 17–18. századi zöld mázas lábasedény majdnem egész töredéke is előkerült. A vásárhelyi lábasedényekről bővebben: LAJKÓ 2015, 77–79., LAJKÓ 2016, 244–245.

Négy munkaterületen⁴³ a nyomvonal teljes szélességében tudtunk kutatni, a többi esetben⁴⁴ azonban erre nem volt lehetőségünk és sajnos csak egy szűk, alig 80 cm széles területen lehetett sokszor esőben, kánikulában a leletmentéseket elvégezni.⁴⁵ A legtöbb objektum (gödörök, oszlophelyek) a kivitelezés szélét jelentő szelvényfalak alá húzódott, ezért csak részben tudtuk azokat feltárni.

2018. november 2. és 5. között a Hódmezővásárhely–Laktanya lelőhelyen⁴⁶, 2019. július 7. és 2020. március 5. között Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhelyen⁴⁷, összesen 30 régészeti jelenséget tártunk fel.⁴⁸ Az alábbiakban időrendi sorrendben mutatjuk be röviden az egyes helyszíneken végzett régészeti bontómunkákat.

A főpálya Ady Endre utca 68. előtti szakaszán 2018. november 2-án egy őskori gödör részletét (1. objektum) tártuk fel (2. kép 2). A járószint alatt 1,5 m mélyen a múlt századi útépitések során megbolygatott, és nagyrészt elpusztított gödörből csak néhány edénytöredék, patics, kagyló, csiga és egy csontár került elő⁴⁹ (13. kép). A lehumuszolt terület nagysága 43 m² volt.

12. kép: 20. századi, 64 db-os „éremkincs” a Hódmezővásárhely–Nagyállomás lelőhelyről. Hódmezővásárhely Vasútállomás, P+R parkoló kialakítása, 2020. július 16.

13. kép: Csontár töredéke. Hódmezővásárhely–Laktanya lelőhelyről. Ltsz.: 2019.27.9.

⁴³ A főpálya árkában az Ady Endre utca 68. (2. kép 2), Andrassy út 15. (2. kép 8), Andrassy út 5. (2. kép 5), Szőnyi utca – Alföldi Galéria előtti munkaterületeken (2. kép 3).

⁴⁴ Az erősáramú kábel árkában az Andrassy út 15. munkaterületén (2. kép 7), a Szőnyi utca – Kossuth tér sarkán (2. kép 3) és a Szent Antal utca – Andrassy út kereszteződésében (2. kép 6).

⁴⁵ Ezúton is szeretnénk megköszönni a Strabag Vasútépítő Zrt. munkatársainak, kiemelten Zahorán István építésvezetőnek, hogy minden esetben segítették a munkánkat.

⁴⁶ A leletanyag 2019.27.1–12. leltári számokon a Tornyai János Múzeum Régészeti Gyűjteményében található.

⁴⁷ A leletanyag 2020.2.1–885. leltári számokon a Tornyai János Múzeum Régészeti Gyűjteményében található.

⁴⁸ A régészeti bontómunkák munkatársai voltak: Balla Viktória, Dani Margaréta, Göbölös Mihály, Imre Lajos, Lőrincz Norbert. Segységüket ezúton is hálásan köszönjük.

⁴⁹ A leletanyag 2019.27.1–12. leltári számokon a Tornyai János Múzeum Régészeti Gyűjteményében található.

14. kép: Török kori és kora újkori jelenségek bontása az erősáramú kábel nyomvonalában. Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely, régészeti bontómunka, Andrassy út 15., 2019. július 8.

15. kép: Török kori, véset nélküli fejesgyűrű a Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhelyről. Andrassy út 5., régészeti bontómunka, 2019. augusztus 12–13. Ltsz.: 2020.2.446.

A Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 56332) területén 2019. július 7. és 2020. március 5. között összesen 5 helyszínen, 7 alkalommal végeztünk régészeti bontómunkát, melyek során 22 objektumot és 29 jelenséget tártunk fel (14. kép). A régészeti jelenségek szinte kivétel nélkül az 1–1,2 m vastag, szürkessárga, agyagos, humuszos, téglatormelékes, kevert betöltés alól kerültek elő.

Az első régészeti bontómunkára az Andrassy út 15. előtti munkaterületen került sor 2019. július 8-án, az erősáramú kábel kiépítésének földmunkái során, majd 2019. augusztus 6-án és 7-én a főpálya építésének földmunkáihoz kapcsolódóan (2. kép 7–8). A körülbelül 1 m széles kábelárókban, valamint a körülbelül 3,5 m széles főpálya nyomvonalán 2 kora újkori gödört, 2 török kori/kora újkori oszlophelyet tártunk fel, valamint egy kora újkori pusztulási réteget dokumentáltunk. A bontómunka során edénytöredékek, állatcsontok, fémolvadékok, salak, patics, különböző fémtárgyak, téglák kerültek elő⁵⁰ (15. kép).

Az Andrassy út 5. előtt, a megálló miatt kialakított 10–15 m széles munkaterületen 2019. augusztus 12–13-án, 1–2,4 m mélyen négy jelenség került elő (2. kép 5). 1 római kori szarmata gödör maradványa, 1 újkori oszlophely, továbbá 2 török kori/újkori betöltési réteget/felszint tártunk fel, melyekből kis mennyiségű leletanyagot (kerámia, állatcsont, fémtárgy, olvadék) gyűjtöttünk.⁵¹

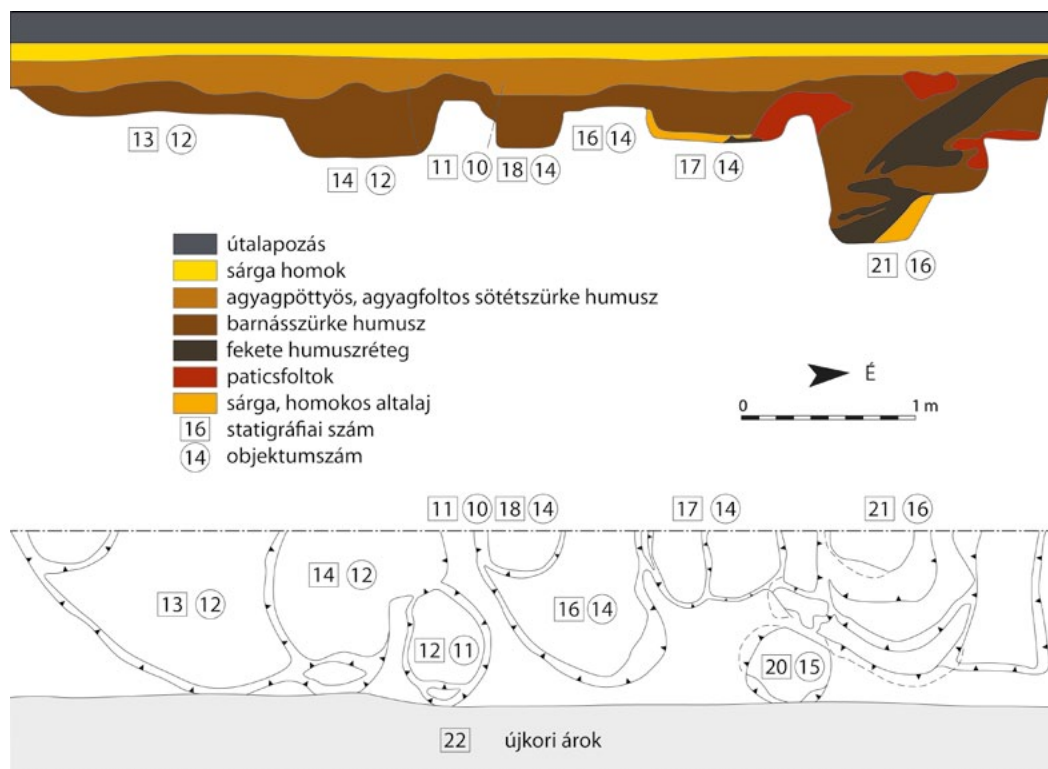
A Szőnyi utcában, az Alföldi Galéria melletti munkaterületen 2019. szeptember 11. és 16. között, valamint szeptember 25-én egy közel 50 méter hosszú nyomvonalszakaszon összesen 10 római kori szarmata telepobjektumot (8 gödör, 1 oszlophely, 1 árok) tártunk fel (2. kép 3), melyekből nagy mennyiségű leletanyag került elő (kerámia, salak, olvadék, állatcsont, patics, kő). A legmélyebb 3,3

⁵⁰ Az előkerült objektumok száma: 1–5., jelenségek száma: 1–6. Összesen 531 db tárgy került nyilvántartásba (TJM ltsz.: 2020.2.1–383.).

⁵¹ Az előkerült objektumok száma: 6–9., jelenségek száma: 7–10. Összesen 91 db tárgy került nyilvántartásba (TJM ltsz.: 2020.2.384–461.).

16. kép: Római kori szarmata gödrök részletei. Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely. Szőnyi utca, régészeti bontómunka, 2019. szeptember 11–16.

17. kép: Összesítő metszet- és felszínrajz. Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely. Szőnyi utca, régészeti bontómunka területe. 2019. szeptember 11–16.

m mély gödör egy műhely mellett helyezkedhetett el, mivel nagy mennyiségű olvadékot és salakot csomagoltunk el a betöltéséből (16. kép). Ezeken kívül 2 újkori telepjelenséget, egy árkot és egy gödör részletét is megfigyeltük⁵² (17. kép).

2020. február 25-én és 26-án az előző munkaterülettől alig 10 méterre, északra, a Szőnyi utca és a Kossuth tér sarkánál a szürkésbarna humuszban 4 újabb telepjelenséget dokumentáltunk (2. kép 3): egy nagyrészt elpusztult őskori (bronzkor) gödör maradványát, egy római kori szarmata gödröt, egy késő középkori gödröt, melyből a kerámia mellett egy 16. századi hamis dénár is előkerült⁵³, valamint egy kevert betöltési réteget/felszínt. A feltárt régészeti korú jelenségekből kerámia, állatcsont, patics, üveg⁵⁴ és összesen 7 darab késő középkori dénár valamint egy 1782-es II. József kori érme⁵⁵ került elő⁵⁶ (18. kép).

Az utolsó bontómunkára az Andrassy út és a Szent Antal utca kereszteződésében, a főpálya körülbelül 4 m széles nyomvonalában 2020. március 5-én került sor (2. kép 6). A földmunkák során,

18. kép: Őskori (bronzkor), római kori szarmata és késő középkori jelenségek részlete. Hódmezővásárhely–Református Ótemplom lelőhely. (Szőnyi utca – Kossuth tér sarka, 2020. február 25., régészeti bontómunka).

⁵² Az előkerült objektumok száma: 1–17., jelenségek száma: 11–23. Összesen 333 db tárgy került nyilvántartásba (TJM ltsz.: 2020.2.462–781.).

⁵³ A késő középkori gödör aljából előkerült 16. századi hamis dénaron kívül, a gödör nyése során 3, a szelvény visszate-metése során, a földdepóból pedig további 3, az előbbivel egykorú, réz anyagú dénár került elő, melyek valószínűleg egy lelet részei lehettek. A dénárok 2020.2.813–816. és 2020.2.830–832. leltári számokon kerültek nyilvántartásba. A 16. század a pénzhamisítás virágkorának számított, és leginkább az aprópénzeket, így a dénárokat hamisították nagy mennyiségben. Hódmezővásárhely belvárosában legutóbb 1994-ben, a Gyulai utcában került elő török kori éremlelet. NAGY 2002, 23–34.

⁵⁴ Az őskori gödör rábontásakor, a felette megfigyelt szürke, humuszos, késő középkori, török kori, és kora újkori leleteket is tartalmazó kevert betöltéséből, 1,5–1,7 m mélyen, több szórványlelet is előkerült. Többek között egy római kori, kék üvegyöngy (TJM ltsz.: 2020.2.821.) valamint egy török kori, kúpos aljú, cseppszerű szegéllyel díszített, zöld üvegpohár aljtöredéke (TJM. ltsz.: 2020.2.827.), melyhez hasonló példányt közölt H. Gyürky Katalin Visegrádról (H. GYÜRKY 1991, 60. kép 21).

⁵⁵ TJM ltsz.: 2020.2.829.

⁵⁶ Az előkerült objektumok száma: 18–21., jelenségek száma: 19–27. Összesen 77 db tárgy került nyilvántartásba (TJM ltsz.: 2020.2.782–852.).

90 cm mélyen, a szürkésbarna, humuszos felületen paticszemcsés betöltést dokumentáltunk és római kori szarmata edénytöredékeket találtunk. A bontómunka során kettő, egymásba ázott szarmata gödör részletét tártuk fel. A szarmata gödrök mélysége 2,5–2,7 m volt, belőlük edénytöredékek, állatcsontok, tapasztás- és paticsdarabok kerültek elő. Itt is, ahogy a Szőnyi utca munkaterületein, a nyomvonal közepébe ázott távközlési alépítmény 1,1–1,15 m mély árkának kialakításakor⁵⁷ jelentek leletek, ezzel alig 80 cm-re csökkent a régészeti szelvény szélessége.⁵⁸

A régészeti bontómunkák során a két lelőhelyről összesen 1065 db tárgy került nyilvántartásba 896 tételszám alatt. A bontómunkák során az őskortól a kora újkorig kerültek elő régészeti jelenségek, igaz a római kori szarmata emlékek voltak túlsúlyban.

Összefoglalás

A tram-train építésének munkálatai nemcsak a város, hanem a múzeum mindennapjainak is a részévé váltak az elmúlt években. 2020 őszén a közgyűjtemény számára véget értek a terepi feladatok, és a dokumentáció elkészítésére, a leletek feldolgozására került a hangsúly. Jelen tanulmányban a már lezárt, elvégzett feladatokról, valamint a még előttünk álló tennivalókról számoltunk be röviden. Az egyes munkafázisok, a feltárások és a leletanyag részletes elemzésére a későbbiekben vállalkozunk. 2021-ben egy tárlattal is igyekszünk majd szemléltetni mindazt, amit Hódmezővásárhely múltjából a villamos-vasút az építése során látni engedett.

A villamos-vasút beruházásnak köszönhetően a Tornyai János Múzeum Régészeti Gyűjteménye több ezer tétellel gyarapodott. A leletek egy része még restaurálásra vár,⁵⁹ a restaurátor műhelyből kikerülő tárgyak gyűjteményi nyilvántartásba vétele is folyamatosan zajlik. Ezzel párhuzamosan készülnek a leletfeldolgozási dokumentációk, tárgyfotók és tárgyrajzok.

Kutatásaink során elsősorban a középkori település(ek)re vonatkozó információkra helyeztük a hangsúlyt, mivel az egykori Hód-tó partján hosszan elnyúló település nyomait az elmúlt évszázadokban a folyamatosan fejlődő, terebélyesedő, megújuló város teljesen maga alá temette, elfedve saját múltjának jelentős részét. Hódmezővásárhely belvárosában jellemzően 1,5–2,5 m vastag az a bolygatott talajréteg, mely alatt a még bolygatatlan altalaj megfigyelhető. Hagyományos régészeti módszerekkel ebben a rétegben lehet egyértelműen elkülöníteni és feltárni a különböző régészeti jelenségek, az egykori település még fellelhető maradványait, melyeket mélyen a földbe ástak. Éppen ezért is voltak fontosak a tram-train építését megelőzően, építése közben végzett kisebb felületű feltárások, a kivitelezés közben tett megfigyelések, a különböző módszerekkel végzett kutatások hiszen ezek segítségével sikerült jobban megismerni Hódmezővásárhely múltját, valamint az egykor lakott területek körvonalait pontosabban meghatározni.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- CHARLTON 2007 Charlton, Ro: *Fundamentals of fluvial geomorphology*. London, 2007.
- COLOR 2011 Color, Munsell (firm): *Geological Rock-color Chart: With Genuine Munsell Color Chips*. Munsell Color, 2011.
- CSÁNYI-SÜMEGI 2019 Csányi Viktor – Sümegi Pál: *Beszámoló a Szeged–Hódmezővásárhely között épülő tram-train Hódmezővásárhely, Bajcsy-Zsilinszky utcai nyomvonal-szakaszának egy részén végzett régészeti, geológiai fúrásról. — Report on an archaeological, geological drilling in*

⁵⁷ A főpálya árka ezen a munkaterületen 90 cm mély volt, a nyomvonal közepébe mélyített erőszármú kábelt pedig alig 20 cm-el mélyebbre ásták. Sok esetben ez a 10–20 cm segített a régészeti jelenségek észrevételében.

⁵⁸ Az előkerült objektum száma: 22. jelenségek száma: 28, 29. Összesen 33 db tárgy került nyilvántartásba (TJM ltsz.: 2020.2.853–885.).

⁵⁹ A leletanyag restaurálását Nagy Nándor, M. Balázs Zsuzsanna és Fekete András, a múzeum restaurátor műhelyének munkatársai végezték/végzik. Munkájukat ezúton is köszönjük!

the Bajcsy-Zsilinszky Street section of the tram-train route under construction between Szeged and Hódmezővásárhely. A Tornyai János Múzeum Évkönyve 1 (2019) Hódmezővásárhely, 37–45.

FORCZEK 1993 Forczek Zoltán: *Ipar*. In: Hódmezővásárhely története II/1. Főszerk.: Szabó Ferenc. Hódmezővásárhely, 1993. 201–220.

GÁL 1985 Gál Éva: *XVII–XVIII. századi kerámialelet Hódmezővásárhelyről*. Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum 5 (1985) Szeged, 79–105.

H. GYÜRKY 1991 H. Gyürky Katalin: *H. Gyürky Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. — Gläser in mittellalterlichen Ungarn*. BTM műhely 3. Budapest, 1991.

HERMAN 1902 Herman Ottó: *Ironga, szánkó, kece*. Természettudományi Közlöny 34 (1902) 5–36.

KRUZSLICZ 1984 Kruzslicz István: *A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után*. In: Hódmezővásárhely története I. A legrégebbi időktől a polgári forradalomig. Főszerk.: Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984. 347–448.

F. LAJKÓ 2008 F. Lajkó Orsolya: *17. századi kerámiaegyüttes Hódmezővásárhelyről*. In: Hombár. Múzeumi Műhely 5 (2008) Hódmezővásárhely, 35–71.

LAJKÓ 2015 Lajkó Orsolya: *„Cserepén ismerem, minemű fazék volt...”* Szeged, 2015.

LAJKÓ 2016 Lajkó Orsolya: *2017*. In: 110 év 110 műtárgy a Tornyai János Múzeum gyűjteményeiből. Múzeumi Műhely 10. Főszerk.: Nagy Imre. Hódmezővásárhely, 2017. 244–245.

MIHÁLTZ 1953 Miháltz, István: *Az Észak-Alföld keleti részének földtani térképezése*. A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése 1951 (1953) 61–68.

MOLNÁR 1960 Molnár Béla: *Pliocén és pleisztocén lehordási területek az Alföldön*. Földtani Közönlöny 89 (1960) 403–413.

MOLNÁR 1965 Molnár Béla: *Changes in Area and Directions of Stream Erosion in the Eastern Part of the Hungarian Basin (Great Plain) during the Pliocene and Pleistocene*. Acta Minerologica et Petrographica 17 (1965) 39–52.

MORDOVIN 2013 Mordovin Maxim: *A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán*. In: A Fialat Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. Szerk.: Varga Máté. Kaposvár, 2013. 267–282.

NAGY 2002 Nagy Ádám: *XVI. századi pénzlelet Hódmezővásárhelyről*. Dömötör János emlékkönyv. Tanulmányok a 80 éves Dömötör János Tiszteletére. Múzeumi Műhely 1. Hódmezővásárhely, 2002. 23–34.

PÖLÖS 1994 Pölös Andrea: *17. századi fazekasműhely Hódmezővásárhelyen*. In: Kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged, 1994. 545–552.

SÓSKUTI 2020 Sósuti Kornél: *Építés alatt. Nagyberuházásokhoz kapcsolódó régészeti munkálatok eredményei Hódmezővásárhelyen és környékén*. In: Korok, kultúrák, lelőhelyek 2020. A Tornyai János Múzeum 2019/2020. évi régészeti előadásainak kiadványa. Szerk.: Csányi Viktor. Hódmezővásárhely 2020, 51–77.

SÜMEGHY 1944 Sümeghy József: *A Tiszántúl*. Budapest, 1944.

SZENTI 2015 Szent Tibor: *Hódmezővásárhelyi vagyontároltak 1744-1922*. In: *Hódmezővásárhely néprajza I*. Főszerk.: Dr. Novák László Ferenc. Hódmezővásárhely, 2015. 345–408.

TROELS-SMITH 1955 Troels-Smith, Jørgen: *Karakterisering af lose jordater*. Danmarks Geologiske Undersøgelse, IV. 3. (10). 1955

Rövidítésjegyzék

BTM	Budapesti Történeti Múzeum
RégAd	Régészeti Adattár
TJM	Tornyai János Múzeum (Hódmezővásárhely)
főszerk.	főszerkesztő
ltsz.	leltári szám
szerk.	szerkesztő

KOROK, KULTÚRÁK, LELEHLYEK RÉGÉSZETI SZOROZAT ELŐADÁSAI

2014. évi előadások

2014. február 19.

Kürti Béla

nyugalmazott régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
V. századi fejedelmi lelet Szeged-Nagyszéksősről

2014. március 19.

Dr. Wolf Mária

régész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Régészeti kutatások Hódmezővásárhely-Gorzsa lelőhelyen

2014. április 23.

Paluch Tibor

régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Ókori kincsek nyomában Afganisztánban

2014. május 14.

Dr. Bíróné Sey Katalin

nyugalmazott régész, numizmata, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
V. századi aranyérem lelet Hódmezővásárhely Szikáncs-tanyáról

2015. évi előadások

2015. február 25.

Dr. Istvánovits Eszter

régész, muzeológus, Jósza András Múzeum, Nyíregyháza
A szkíták utódai a Volgától a Dunáig

2015. március 25.

Dr. Révész László

régész, szakmuzeológus, tanszékvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Honfoglalás kori temetők Hódmezővásárhely határában

2015. április 22.

Csányi Viktor

régész, muzeológus, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

Bacsikai István

kulturális örökségvédő

A kingéci tallérlelet — a Hódmezővásárhely-Kingécen végzett műszeres leletfelderítés eredményei

2015. május 20.

Dr. V. Szabó Gábor

régész, egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest
Aktuális bronzkor — A Kárpát-medencei bronzkori ember világa

2016. évi előadások

2016. február 24.

Dr. Kulcsár Valéria

régész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Szarmaták békében — A sztyepei nomádtól az alföldi földművesig

2016. március 23.

Dr. Pusztai Tamás

régész, múzeumigazgató, Herman Ottó Múzeum, Miskolc
Megtalálni — feltárni — darabokra szedni — újra összerakni
A miskolci Hermann Ottó Múzeum új régészeti kiállítása

2016. április 27.

Dr. Lajkó Orsolya

régész, muzeológus, osztályvezető, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Cserepén ismerem, minemű fazék volt...

2016/2017. évi előadások

2016. december 7.

Dr. Lajkó Orsolya

régész, muzeológus, osztályvezető, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
„Veres fazék, tokános tál, paraszt csupor” — A történeti források szerepe a régészeti kerámia kutatásában

2017. január 11.

Dr. Béres Mária

régész, muzeológus, múzeumigazgató, Koszta József Múzeum, Szentes
A csomorkányi régészeti kutatások újabb eredményei

2017. február 8.

Dr. Felföldi Szabolcs

régész, tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Régészeti kutatás egy 1600 éves szőlőskertben — Kultúrák találkozásai a 4-5. századi selyemúton

2018/2019. évi előadások

2018. november 30.

Dr. Vörös Gabriella

régész, muzeológus, címzetes egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Mit kaptunk a szarmatáktól? Hódmezővásárhely környékének római kori emlékei

2019. január 30.

Prof. Dr. Sümegei Pál

tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Földtani és Őslénytani Tanszék

Az éghajlat változása és a környezet átalakulása a Kárpát-medencében a régészeti kultúrák időszakában

2019. február 27.

Kovács Enikő

régész, numizmata, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
„Amit már nem rejt a föld...” Egy 11. századi hódmezővásárhelyi éremlelet

2019. március 27.

Rózsa Zoltán

régész, muzeológus, múzeumigazgató, Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza
Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán

2019/2020. évi előadások

2019. november 27.

Dr. Horváth Ferenc

nyugalmazott régész, muzeológus, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Amit a régészet adott Hódmezővásárhelynek: hétezer éves település feltárása Gorzsán

2019. december 11.

Haraszti László

régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
A szarmaták dél-alföldi aranykora a hódmezővásárhelyi aranyági temetőjük tükrében

2020. január 29.

Varga Sándor

régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Ásatások a Kenyere-ér partján — Egy 3. századi germán harcos sírja a szarmaták között

2020. február 12.

Sóskuti Kornél

régész, Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt.

Építés alatt — Nagyberuházásokhoz kapcsolódó régészeti munkálatok Hódmezővásárhelyen és környékén (2014–2019)

2020/2021. évi előadások

2020. október 28.

Dr. Raczy Pál

régész, egyetemi tanár, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

Dr. Füzesi András

régész, tudományos munkatárs, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

Újkőkori települési halmok Hódmezővásárhely környékén és európai jelentőségük

2020. november 25.

Dr. Szabó Géza

régész, főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd

Európa átalakulása a gorzsai kora vaskori leletek tükrében

2021. január 27.

Dr. Béres Mária

régész, Tornyai János Múzeum — Hajdú Bihar Megyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály Csomorkány mezőváros újabb régészeti kutatása és egy készülő monográfia

2021. február 24.

Csányi Viktor

régész, muzeológus, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

Mozaikok Hódmezővásárhely történetéhez — régészeti leletek a tram-train nyomvonaláról

Tornyai János Múzeum